МІНІСТЕРСТО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА КУЛЬТУРОЛОГІЇ

Навчальна дисципліна

СВЯТА І ОБРЯДИ В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ

Курс лекцій

Київ, 2024

УДК (075.8)930.85(477)

Свята і обряди в українській культурі. Курс лекцій для студентів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності «Культурологія» ОП «Культурологія, організація культурно-дозвіллєвої діяльності» Маріупольського державного університету. / Ю.М. Нікольченко. Київ: МДУ, 2024. 46 с.

Нікольченко Ю.М., доцент, доцент кафедри культурології,
заслужений працівник культури України.

© Ю. М. Нікольченко. 2024
© МДУ (м. Київ), 2024

ЗМІСТ

Лекція 1. Етнокультурна особливість українців.

Лекція 2. Сімейні відносини та родинна обрядовість.

Лекція 3. Календарні свята та обряди.

Лекція 4. Міфологія та фольклор українців.

ЛЕКЦІЯ 1. ЕТНОКУЛЬТУРНА ОСОБЛИВІСТЬ УКРАЇНЦІВ.

1. Етапи розвитку українського етносу.
2. Етнокультурні особливості українців.

Етногенез українців — історичний процес етнічного формування українців як нації. Дослідженнями походження нації чи етносу займається генетика, окремої особи – генеалогія. З погляду «точних наук», зокрема антропології, українці зберегли риси населення доби Русі. На думку окремих істориків, зокрема академіка В. Смолія, варто відрізняти етногенез від формування української нації, яке відбулося у XVI ст. з української народності.

За визначенням соціолога О. Нельга етногенез — це сукупність соціально-історичних та духовно-культурних процесів, що призводять до виникнення етнічного як явища і зумовлюють його подальший розвиток. Вік народу визначається тривалістю його безперервного етнокультурного розвитку.

Сучасний стан етнологічних джерел дозволяє узгодити етногенез українців із універсальними законами етнічного розвитку Європи. Формування етнічної культури українського народу, як і інших, нерозривно пов’язане з формуванням самого народу (етногенезом). Тому, розглядаючи українську культуру, дослідники приділяють значну увагу питанню етногенезу українців. Існують наступні теорії:

- автохтонності (зокрема трипільсько-арійська): В. Хвойка, В. Щербаківський, Я. Пастернак та інші), (ранньосередньовічна): М. Максимович, М. Костомаров, М. Грушевський та інші), згідно з якими етнічну основу українців становить населення, яке проживало на території сучасної України, попередніх історичних періодів;
- незалежного розвитку окремих східнослов’янських народів, тобто українців, білорусів, росіян, яка набула поширення останнім часом;
- однією з найбільш поширених на сьогодні концепцій етногенезу українців є ранньосередньовічна концепція україногенезу, згідно з якою розвиток української нації відбувався відповідно до універсальних законів етнічного розвитку середньовічної Європи. Засновником її вважають М. Грушевського, який виводив українців від племен антів, які мешкали в лісостепах України у V—VI ст. Пізніше до її творення долучились М. Максимович, В. Антонович, Я. Дашкевич, М. Брайчевський, Я. Ісаєвич, Г. Півторак, В. Баран, та ін. Концепція спирається на лінгвістичне підґрунтя, створене дослідженнями О. Потебні, А. Кримського, І. Огієнка та ін. Прибічники цієї концепції

дотримуються думки, що Київська Русь є результатом державотворення українців, які, втративши свою імперію внаслідок дезінтеграції Русі перед монголо-татарським нашестям, продовжили своє буття у бездержавному стані на своїх етнічних територіях. У XVII ст. українці роблять нову спробу творення власної держави, а третя та четверта спроби державного будівництва припадають на 1917—1920 рр. та сучасність;

- концепція давньоруської народності (у 1947 р. її висуває В. Мавродін). Суть цієї концепції полягає в тому, що державу Русь зі столицею в Києві заснували представники окремого східнослов'янського етносу — давньоруської народності, яка у період роздробленості Русі була розчленованою Литвою та Польщею. А в результаті цих асимілятивних процесів постали три народи – росіяни, українці та білоруси, – які через агресію сусідів мріяли возз'єднатися в єдиній державі.

У ранню добу майбутнього українського етногенезу в І пол. І тис. н. е. на півдні лісової і лісостепової зони України існували зарубинецька культура, волинсько-подільська культура, київська культура й черняхівська культура, носіями яких повністю або частково були слов'яни-венеди. І саме на їхньому підгрунті в середині І тис. н. е. (V—VII ст.) сформувалися ранньосередньовічні спільності (празька культура, пеньківська культура й колочинська культура), що належали слов'янським племінним союзам антів та склавінів. Під час Великого переселення народів відбувся поділ слов'ян на ті етнічні утворення, подальший розвиток яких зумовив процеси формування сучасних слов'янських народів.

Безперервність етнокультурного розвитку на українських етнічних землях між Карпатами, Прип'яттю та Київським Подніпров'ям простежується з кінця V ст., коли празька та пеньківська культури V—VII ст. трансформувалися в праукраїнські літописні племена волинян, деревлян, полян, білих хорватів, уличів, тиверців (була безпосередньо генетичною основою Південної Русі), сіверян Північно-Західної України (Лука-Райковецька культура VIII—IX ст.). Пізніше ці племена були інтегровані у Київську Русь. Її населення складалося із семи споріднених праукраїнських літописних племен, що стрімко інтегрувалися у відносно єдиний «руський» народ (етнос), котрий створив державу Русь; яка швидко трансформувалася в монархію раннього Середньовіччя (Київська Русь), та в X–XIII ст. здійснювала експансію на лісові простори півночі Східної Європи. Продуктом синтезу праукраїнців, внаслідок колонізації праукраїнським Києвом (Руссю у її первинному значенні) балтських і фінських племен лісової смуги Східної Європи постали молоді балто-руські етноси (білорусини-білоруси, псково-новгородці) та фінно-балто-руські (росіяни).

У сучасній науковій літературі початком національного генезису українців уважається період Київської Русі, хоча він і не досяг тоді завершення, бо внаслідок несприятливих історичних обставин, обумовлених періодом роздробленості Київської Русі та монголо-татарським нашестям цей процес був дещо уповільненим і поновився на повну силу в XV—XVII ст. У цьому, імовірно, і полягає специфіка етногенезу українців.

Український етнос остаточно сформувався на рубежі XVI—XVII ст., причому каталізаторами цього процесу стали загроза фізичного знищення з боку Степу (утворення Кримського ханства — васала Османської імперії), національний гніт польсько-литовської шляхти і внутрішня зрада еліти — перехід аристократії до католицтва і укладення церковної (Берестйської) унії 1596 р., наслідком якої стало утворення греко-католицької церкви, підпорядкованої Риму. На хвилі національної боротьби зростала національна самосвідомість. Вона виявилася на побутовому рівні в усвідомленні своєї приналежності до «руського народу», а на вищому, ідеологічному — у боротьбі за національні права українців, за православ'я, за створення національних державних інститутів і атрибутів. Результатом цих процесів була спроба творення власної держави українським народом середині XVII ст. під проводом Б. Хмельницького, якою стала Гетьманщина (1649–1764).

Етнокультурна історія українців відбилася в різноманітності самоназв (етнонімів), назв з боку інших народів, а також назв країни і держави. Із зародження українського етносу ключовим було поняття «Русь». Причому в різні періоди домінували такі його варіанти: VI—XIV ст. — «Русь»; з 1395 р. — «Мала Русь»; у XVII—XVIII ст. — «Малоросія»; XIX ст.—початок XX ст. — «Україна-Русь». Визнання назви «Україна» відбулося у XVII ст., але тоді воно співіснувало з іншим — «Малоросія», яке набуло широкого розповсюдження після приєднання України до Московської держави. Тільки з початку XX ст. етнонім «Україна» став домінуючим.

Слід виділити і таку особливість: спочатку «Руссю», а потім «Україною» називали центральний регіон, тобто Київську землю, а потім звідси найменування «Русь» розповсюдилося на все східне слов'янство, а «Україна» – пізніше на все українство. Тобто, назва «Русь» сформувалася як спільнослов'янський термін, і саме тому Московська держава взяла його собі у назву для утвердження концепції «Третього Риму». Стосовно назви «Україна», то є декілька пояснень його походження: або від «краю» — кордону зі Степом, або від слова «країна»; інша версія — «край» як батьківщина, вітчизна, та ін. Найбільш поширена версія: назва «Україна» походить від слів «у» і «країна» й означає внутрішню землю (батьківщину), на противагу зовнішнім землям (закордонню). Порівняйте з німецьким «inland».

Стосовно самоназви «українець», то вона довго була малопоширеною. Вживалася назва «українець» лише у значенні «козак», «козацький народ». Поряд із цим продовжувала існувати і стара самоназва «русин». Тільки в умовах національного відродження у другій половині XIX ст. остаточно утвердилася самоназва «українець».

Отже, в етнокультурній регіональності українців можна виділити ключові етнооб'єднуючі самоназви за останні 2 тис. років:

- анти (Антський союз) II–VII ст. – уличі, тиверці, бужани, дуліби, волиняни і білі хорвати;
- східні слов'яни VI—XI ст. – поляни, сіверяни, деревляни, волиняни, білі хорвати, тиверці, уличі;
- руси, русь, русини (державне утворення — Київська Русь) X—XIX ст.;
- козаки XVI—XVIII ст.;
- українці (державні утворення — УНР, Українська Держава, УРСР, Україна) XVII—XXI ст.

Сьогодні українці складають основне населення держави Україна. Це один із найбільших народів Європи і другий за чисельністю у слов'янському світі. Українці становлять понад три чверті населення України. У сільській місцевості вони складають до 90 % населення, у містах — до 70 %.

Українці належать до слов'янської групи індоєвропейської етнолінгвістичної сім'ї. Український етнос складається:

- із основного етнічного масиву українського народу, який переважно збігається з територією його формування і державними кордонами України;
- етнічних груп українців за межами основного етнічного масиву в ближньому і далекому зарубіжжі — діаспорі;
- субетнічних груп, тобто спільнот у середовищі українців, відмінних специфічними рисами культури (гуцули, лемки, бойки, поліщуки тощо).

Питання для самоконтролю

1. Теорії походження українського етносу.
2. Автохтонна концепція в україногенезі.
3. Концепція давньоруської народності в україногенезі.
4. Ранньосередньовічна концепція україногенезу.
5. Етапи розвитку українства.
6. Географія етнокультурного розвитку українства.
7. Спільні риси етнокультурного розвитку українців.
8. Регіональні культурні особливості українців.

Лекція 2. СІМЕЙНІ ВІДНОСИНИ ТА РОДИННА ОБРЯДОВІСТЬ

1. Сімейні відносини.
2. Родинна обрядовість

Українська сім'я та її функції. Інститут сім'ї є одним із найдавніших у традиційній культурі українців; він виконує комплекс соціально необхідних функцій, що закріплені за ним і формують систему відносин та забезпечують мотивацію взаємодії, з одного боку, сім'ї та суспільства, з іншого – сім'ї й особистості. Сім'я як багатофункціональний інститут виконує як специфічні функції, що іманентні їй, відображають її сутність, так і неспецифічні, до виконання яких вона пристосовується у певних історичних умовах.

Функції сім'ї змінюються з розвитком українства; вони тісно корелюють із умовами життєдіяльності суспільства загалом, тому їхній характер, ієрархія, пріоритетність, змістове наповнення змінюються залежно від розвитку його окремих сфер, потреб та вимог певного періоду. Однак специфічні функції сім'ї, тобто ті, що відрізняють її від інших інститутів українського суспільства, є притаманними на всіх етапах його розвитку – це забезпечення фізичного (біологічного) та соціокультурного відтворення поколінь людської спільноти. Тобто, до специфічних функцій сім'ї слід віднести репродуктивну (дітонародження), соціалізації (виховання дітей) та функцію матеріального утримання дітей.

Оскільки відтворення населення є фундаментом існування будь-якого суспільства, потреба в сім'ї як соціальному інституті, що забезпечує народження і соціалізацію нових членів суспільства, існує в кожній із сучасних цивілізацій на будь-якому етапі їхнього розвитку. Сім'я як конкретна історична система стосунків між подружжям, між батьками й дітьми, які пов'язані шлюбними та родинними відносинами, спільністю побуту та взаємною моральною відповідальністю, формує і підтримує «правила гри» стосовно появи та розвитку дітей як представників нових поколінь, які мають замінити покоління батьків. За цими правилами існує особиста мотивація індивіда до дітонародження, у процесі якого реалізується одна з найбільш важливих суспільних потреб – потреба у відтворенні населення як «фізичного тіла» суспільства.

Функції сім'ї в традиційній культурі українців мають історичний характер і з розвитком суспільства розширюються чи, навпаки, звужуються, переходять до інших соціальних інститутів. У доіндустріальному суспільстві сім'я була центральним його осередком, оскільки виробництво матеріальних благ мало сімейний характер, тобто в сім'ї було сконцентроване не тільки «творення»

суб'єкта соціального життя, але і виробництво предметів споживання і засобів виробництва.

На цьому етапі історичного розвитку сім'ю в українському суспільстві можна визначити як поліфункціональний інститут, її економічні функції були не менш важливі для нього, ніж специфічні, оскільки сімейне виробництво було основою всього суспільного виробництва. У традиційній українській сім'ї того часу виробнича діяльність поєднувалася з передаванням професійних знань і навичок, моральних настанов, релігійних і побутових традицій, навчанням юнацтва; також сім'я забезпечувала турботу про старих і немічних, безпеку і соціальний контроль. Фактично весь життєвий шлях особистості, її соціальне формування та розвиток, уся життєдіяльність відбувались у сім'ї, і потребам цього періоду відповідала розширена патріархальна багатодітна сім'я.

У традиційному українському суспільстві населення переважно створювало сім'ї в межах своєї чи сусідньої громади, близької за культурою, вірою і соціальним статусом. І хоча постійно відбувалися міжкультурні стосунки з іншими спільнотами, проте вони рідко виходили за межі добросусідських чи ділових. Окрім того, такій шлюбній закритості сприяло й те, що представники різних етнічних груп у традиційному суспільстві часто зосереджувалися у певних соціальних станах (шляхта, козацтво, селянство, купецтво, дворянство, духовенство), що визначало характер їхньої зайнятості, обмеження і привілеї.

Родинна обрядовість складається з весільних, родильно-хрестильних і поховальних обрядів. У циклі сімейних обрядів переплелися дії, символи, атрибути, які виникли в різні епохи і були спрямовані на забезпечення щастя, багатства, благополуччя сім'ї та захист її членів від злих сил.

Весілля було однією із найбільш важливих подій у житті, а традиційний «весільний» ритуал – чудовим явищем народної культури, який складався зі складного комплексу різноманітних елементів. В українців існувала своєрідна система дошлюбних стосунків, яка проявлялася у формі знайомства, залицяння, сватання і т.і. У більш ранні часи вибір нареченого цілком залежав від волі батьків, як, зрештою, і всі питання, пов'язані зі шлюбом.

Власне весільний ритуал складався з цілого ряду обрядів, необхідних для надання шлюбу юридичної сили. В українському середовищі шлюб уважався далеко не особистою справою, тому на нього мали великий вплив як родичі, так і оточення (друзі, дівоча і парубоцька громада, сусіди тощо). Підставою для шлюбу в Україні в XVI–XIX ст. були «змовини», «згода» – певна угода, яка укладалася між батьками та родичами молодого (нареченого) і молодої (нареченої) за посередництвом сватів. Починаючи з XVII ст. шлюбна угода оформлялася письмово (спеціальними документами – шлюбними або виновними листами), особливо коли молодим давали (дарували) земельний

наділ. Церковне освячення шлюбу входило в побут поступово, починаючи з XVI–XVII ст. аж до XIX ст., але скрізь поєднувалося з традиційними звичаями й обрядами.

Починалося все зі сватання, коли запрошені нареченим старости (свати) із близьких родичів, взявши обрядовий хліб, йшли до батьків нареченої для отримання попередньої згоди на шлюб. Часто це відбувалося пізно ввечері для збереження таємниці. Вібувався своєрідний традиційний діалог (із згадкою мисливця і куниці, купця і товару, біблійних персонажів). Якщо згода була отримана, наречена пов'язувала сватам рушники через плече, а нареченому подавала на тарілі хустку, нерідко виготовлену нею, а потім запрошувала за стіл. У разі відмови дівчина повертала старостам принесений хліб, а неспроможному женихові могла подати гарбуза.

Після успішного сватання відбувалися «оглядини» нареченої, а також достатку будинку і господарства молодого (іноді, щоб продемонструвати багатство, батьки жениха йшли на хитрість – брали у сусідів коня, мішки з зерном тощо). Потім наступали «заручини», тобто скріплення договору про шлюб шляхом рукобиття, після якого відмова вважалася неприпустимою і призводила, окрім громадського осуду, ще й до відчутного грошового штрафу.

Далі починався період підготовки до весілля, яке зазвичай «грали» восени від Покрови (1 жовтня) до Пилипівського посту (14 листопада) або взимку від Хрещення (19 січня) до Масниці. Весільний обряд – це велике, яскраве дійство, яке нагадувало театральну виставу, тому про весілля у народі говорили: «Весілля грали», «Весілля гуляли». Передвесільні дії починалися з відправлення молодого і молодої на «запросини». Запрошували зазвичай всіх родичів, сусідів. Наречена з дружкою заходили в будинок і, вимовляючи традиційну фразу: «Просили мамо і тато на хліб-сіль, і я прошу на весілля», клали на стіл обрядовий хлібець – «шишку».

Обов'язковою обрядовою дією було прощання жениха і нареченої зі своїм дівоцтвом і парубоцтвом. Це був ритуал їхнього відокремлення від несімейної групи молоді. Особливою ліричністю відзначався «дівич-вечір» напередодні весілля, який символізував перехід дівчини в новий статус. Подруги плели вінки і виготовляли «весільне гильце», обліплювали тістом гілку сосни, вишні, черешні, випікали цей виріб і прикрашали калиною, кольоровими стрічками. Вже в кінці весілля молода відламувала гілочки від «гильця» і роздавала дружкам. На вечорі у жениха виготовляли інший атрибут – весільну шаблю, також яскраво прикрашену. На весіллі ці предмети символічно об'єднувалися. Завершувався вечір «посадом» окремо в хатах жениха і нареченої, коли батьки благословляли молодих.

Церковне вінчання проводили іноді в один день із весіллям, іноді заздалегідь, але воно не було головною дією шлюбу. Після вінчання молодих зустрічали біля будинку нареченої. Вони тричі кланялися її батькам, а ті підносили їм хліб-сіль. У цей же час зазвичай відвозили посаг у будинок молодого (скриня, в якій дівчина з дитячих років збирала одяг, рушники, прикраси, і куди ніхто не мав права заглядати). У всьому весільному пересуванні молодих супроводжував «весільний поїзд», супровід із бояр нареченого і дружок нареченої. На шляху нареченого декілька разів організовували «перейми», вимагаючи викуп за наречену. У самому весільному дійстві велику роль відігравали хрещені батьки.

Протягом усього весілля здійснювалася ціла низка обрядів, які уособлювали ідею родючості і достатку: обсипання молодих зерном і дрібними грошима, переступання через кожух. Почесним гостем уважався чаклун, якого кликали, щоб захистити молодих від пристріту (наврочувань). Він розкидав по хаті шматочки підсоленого хліба, плюнувши тричі на схід, оглядав кутки, насипав у них жито, траву і попіл (проти причини і на здоров'я молодих).

Обов'язковим було бучне гуляння, у процесі якого відбувався обряд дарування, поділ весільного короваю тощо. Найбільш драматичним моментом було розплітання коси і покриття голови молодої очіпком. Це символізувало перехід дівчини в заміжній стан. Відтепер вона не мала права ходити з непокритою головою, це сприймалося як великий гріх. За старовинними народними уявленнями простоволоса заміжня жінка могла накликати хвороби і неврожай.

Наречену відвозили до помешкання молодого, де здійснювалося обрядове з'єднання – молодим перев'язували руки рушником або поясом. Існувало багато символів з'єднання – дві паляниці, «весільне гильце» і шабля, дві перев'язані ложки.

Весілля закінчувалося обрядом шлюбної ночі, у якому було перевдягання молодої, виведення її до гостей, демонстрацію цнотливості. Весілля завершувалося порідненням двох сімей – «дякуванням». Потім ще протягом місяця відбувалися різноманітні взаємні візити, які остаточно закріплювали створення нової сім'ї. Весільні обряди, правила взяття шлюбу мали суттєві регіональні відмінності. Але спільним у всіх регіональних святкуваннях було завжди одне – більшість обрядодій формувалися навколо постаті молодої. Весілля було своєрідною компенацією молодій жінці, яка після заміжжя переходила в сім'ю чоловіка і перетворювалася, фактично, на служницю у новій родині і була у повній залежности від матері-свекрухи.

Народження дитини було принциповою подією, тому, що ставало фактичним визнанням сім'ї. Бездітна сім'я традиційно вважалася

неповноцінною. Жінки намагалися приховати вагітність від злих очей (наприклад, старих дів), намагалися за прикметами визначити стать дитини. Особливо бажаними були хлопчики, як майбутні робітники у сім'ї та продовжувачі роду. Заздалегідь вирішувалося питання про повивальну бабку, від якої багато в чому залежав успіх пологів.

Зазвичай, повитуху запрошували, коли пологи вже починалися, і вона приходила з хлібом, освяченою водою і цілющими травами – «зіллям». Вона здійснювала в хаті біля породіллі цілий ряд магічних дій, як уважалося, корисних для породіллі: навстіж розчиняла вікна, відкривала замки, розв'язувала всі вузли. Все це пророблялося для полегшення пологів. Досвідчена повитуха надавала і практичну допомогу. При необхідності вона робила масаж, компреси, розтирання. Сам момент появи малюка на світ також супроводжувався обрядами, бо саме тепер намагалися визначити його характер, майбутній рід занять. Тому пуповину у хлопчиків перерізали на сокирі, у дівчаток – на веретені або гребені для прядіння.

Потім проводилася перша купіль, яка мала і гігієнічне, і магічне значення. У воду для дівчаток додавали «свячене зілля», мед, квіти або молоко, щоб ті були красивими, корінь оману – для хлопчика, щоб був сильним. Малюка обсушували біля печі, яка топилася, прилучаючи нового члена сім'ї до домівки. Сина загортали у сорочку батька, дочку – в материнський одяг. І сорочка батька, і одяг матері не повинні бути підшитими (підрубленими), щоб не вкоротити віку дитині.

Дуже важливим був момент надання немовляті імені, оскільки добре вибране ім'я забезпечувало малюку щастя і благополуччя. Було заведено давати імена за святцями (в межах 8 днів до і 8 днів після народження). Відомі випадки, коли дітям, народженим поза шлюбом, давали немилозвучні імена.

Давні обряди вибору імені були повністю замінені церковним хрещенням – обрядом, який виконується на знак прилучення людини до Бога, християнської віри, очищає душу від первородного гріха. В цьому обряді велику роль відігравали хрещені батьки дитини – куми. Їх зазвичай вибирали серед близьких родичів (кума обов'язково повинна була мати дітей). Саме вони приймали малюка з рук священика, вносили його в будинок і клали на вивернену овчину – символ здоров'я і благополуччя, потім обов'язково обдаровували новонародженого. Інститут кумівства в Україні був дуже поширеним. Хрещені батьки шанувалися нарівні з рідними і зобов'язані були всіляко піклуватися про хрещеників. Вони відігравали почесну роль на весіллях, брали участь у вихованні сиріт, але головною вважалася їхня духовна спорідненість.

Незабаром після пологів (на 3–7–9 день) влаштовували «родини», своєрідний очисний ритуал, оскільки породілля вважалася нечистою. У кімнату, де відбулися пологи, три дні не можна було заходити, до очищення жінка не могла доїти корів, ставити опару, місити тісто, торкатися ікон. У цьому відчувається відгомін дуже давніх язичницьких вірувань. У цей же період молода мати була особливо вразливою для зурочення і причини. Тому за допомогою повивальної баби вона влаштовувала гостину.

Основними обрядовими елементами «родин» були ритуальне обмивання рук матері і повитусі, а також куштування спеціально приготовленої «бабиної каші» (з проса, гречки). Матір, дитину і бабу гості, які прийшли, повинні були обдарувати полотном і монетами. Батько брав у цьому обряді незначну участь. Пізніше відбувалися «одвідки», сусіди, які приходили по черзі, родичі також приносили подарунки.

Закінчувався родильно-хрестильний обрядовий цикл святкуванням першої річниці народження дитини – «пострижинами». У сімейному колі за участю сусіда і кумів батько і повитуха стригли малюка. Спочатку на голові вистригали хрестоподібний знак, потім стригли наголо. Хлопчика при цьому садили на сокиру, дівчинку – на веретено. Повитуху за це нагороджували, вона також обдаровувала дитину. Всі присутні обов'язково дарували що-небудь малюку «на зубок». У подальшому в селянському середовищі не було заведено відзначати дні народження

Обряди, пов'язані зі смертю людини, включають поховальні і поминальні. Смерть людини сприймалася і як величезне горе, і як неминучість. Неоднозначне ставлення до смерті обумовило формування складної системи поховальних обрядів, у підгрунті яких яких був культ предків. Усі дії, які супроводжували поховання небіжчика, були спрямовані на забезпечення переходу душі покійного на «той світ» і охорону живих від шкідливого впливу духу померлого, адже вважалося, що дух за певних умов може повернутися. Після поховання влаштовувалися поминки (тризна).

Про настання смерті прагнули дізнатися заздалегідь і, по можливості, підготуватися до неї. Немолоді люди готували поховальний одяг, матеріал для труни заздалегідь, віддавали розпорядження стосовно поховання, поминок тощо. Існувало безліч прикмет, які провіщали людині смерть. Скрипіли стіни і балки в хаті, раптово зривалася зі стіни ікона, собака вила на будинок, на дах сідав пугач, ластівка або горобець влітали в хату, зірка впала з неба – все це були погані ознаки. Вірили в значення снів – на смерть снилося зведення нової хати, коні, церковний дзвін, про те, що випав зуб тощо.

Після настання смерті завішували дзеркала і виливали всю воду, яка була в будинку. Небіжчика обмивали, а предмети, що використовувалися для цього,

ретельно закопували в землю – щоб не нашкодили живим. Потім померлих обряджали, зазвичай у новий одяг, взували рідко. При похованні неодружених дівчат або юнаків використовували деякі елементи весільної обрядовості. Незаміжніх померлих дівчат часто ховали у весільному вбранні.

Труна зазвичай виготовлялася безкоштовно сусідами або родичами. Характерна назва «домовина» свідчила про те, що цей останній притулок сприймався аж ніяк не по-християнському. Про це ж свідчить і звичай класти в труну супутні предмети. Окрім хліба і солі, померлим вагітним могли покласти повивальник, дітям – іграшку, курцям – люльку. Іноді за пазуху клали три хлібці.

Ховали через три дні після смерті, і в похованні брало участь, зазвичай, все село. Тут також дотримувалися цілої низки ритуалів. Труну виносили «ногами уперед», іноді спеціально тричі зачіпаючи за поріг. Ворота могли пов'язати рушником або червоним поясом, а в хліві розсипали овес, щоб худоба не пішла за господарем. Після винесення хату вимітали, підлогу мили або посипали зерном. Відкриту труну звичайно несли на руках або везли на возі, потім, забивши, опускали на рушниках у могилу. Кожний присутній повинен був кинути жменю землі на труну. В Україні було заведено «печатати могилу» – сипати першу землю на труну хрестоподібно. Обов'язковим був поминальний обід (тризна) із уживанням ритуальних страв, зокрема куті. За столом на покуті покійному залишали місце, залишаючи для нього хліб і ложку. Такі ж поминки влаштовувалися через день, дев'ять і сорок днів, потім – через рік. Із сороковим днем було пов'язане традиційне уявлення про остаточний відхід душі. Надалі поминальні обряди поєднувалися з релігійними святами.

Існували певні правила для поховання померлих не своєю смертю, нехрещених дітей, самогубців, чаклунів і відьом. Їхні душі вважалися найбільш небезпечними і шкідливими. Таких небіжчиків ховали за огорожею кладовища, священики відмовлялися їх відспівувати. Ці могили завалювали гілками, камінням, сміттям.

РОЗДІЛ 3. КАЛЕНДАРНІ СВЯТА ТА ОБРЯДИ

1. Календарні свята та обряди..
2. Святкові привітання. Іменини.

Календарні свята - це найдавніша обрядовість, яка корінням сягає первісних, язичницьких вірувань, та поєднує у собі раціональний досвід і релігійно-магічні вірування наших предків. Лиш значно пізніше церква визнала існуючу систему землеробських свят та надала їй християнського забарвлення: календарні звичаї формально узгоджувалися з річним літургічним циклом православної церкви, проте дійсною основою мали трудовий сільськогосподарський календар. До складу річного аграрного кола входили зимові, весняні, літні та осінні свята, обряди і звичаї. У аграрному календарі українців не було різкого розмежування між сезонами: зимова обрядовість поступово переходила у весняну, весняна - у літню тощо. Кожен цикл свят ніс своє смислове навантаження та був насичений безліччю ритуалів і прикмет, які зв'язували між собою пори року.

Обов'язковими компонентами календарних свят українців були обрядовий стіл, господарська і сімейна магія, вшанування предків, передбачення майбутнього, ритуальні обходи і поздоровлення, рядження і маскування. Свята і обряди календарного циклу регламентували всі сфери життя українського селянина — виробничу, суспільну, сімейну. Їхня головна мета та завдання відповідали корінним прагненням хлібороба: забезпечити добробут і щастя родини, щасливий шлюб для молоді, високий урожай та плодючість худоби, відвести всіляке зло, передбачити майбутнє і вплинути на нього.

У 1917 р., коли вся народна календарна звичаєвість була віднесена до розряду пережиткових, ворожих соціалізму явищ, було втрачено чимало позитивних народних традицій. Найбільш стійкими виявилися ті форми календарної обрядовості, що втратили тісний зв'язок із релігією і трансформувалися в явище народного мистецтва, святкової розваги. Сьогодні все більше традиційних народних свят відроджуються та чимдалі активніше входять у систему сучасної культури українського народу. А Різдво, Великдень та Зелені свята рішенням Верховної Ради України від 1990 року проголошені офіційними державними святами.

Зимовий цикл свят

В народі говорять: "Зима прийшла і празничків привела". І дійсно: взимку майже щодня – свято. Зимові свята починаються 4 грудня зі свята Введення в храм Пресвятої Богородиці, «коли вводиться літо у зиму». Цей день віщує, яким буде наступний рік: урожайним чи ні, посушливим чи дощовим. З цього

дня у хліборобському розумінні починає спочивати земля, яку не можна копати лопатою аж до Благовіщення (7 квітня). Обряди зимового циклу пов'язані не тільки з періодом очікування весни як часу сівби, а й з давніми міфами про народження Всесвіту.

У зимовому циклі простежується двочастинна структура давньої обрядовості: зустріч - проводи. Зустріччю предків на Свят-вечір розпочинався період найважливіших зимових свят - Різдвяні свята, котрі закінчувалися проводами на Водохреща. Різдвяний цикл свят був пов'язаний із відродженням нового сонця, яке відтоді починає щораз вище підноситися і тепліше пригрівати. У ньому було найбільше обрядових дійств, якими намагалися забезпечити здоров'я, щастя і достаток; багато з них також було спрямовано на вшанування покійних предків. У цей період українці колядували та щедрували – співали ритуальних пісень-побажань господарям осель та їхнім домочадцям.

Умовно завершував зимовий цикл святкових дат, за сучасним церковним календарем, день Петра Вериги (29 січня). З ним народне повір'я пов'язувало прикмети, за якими визначали настання весни, передбачали, яке буде літо.

Весняний цикл свят

Разом із пробудженням природи від зимового сну починається цикл весняних свят, що супроводжується піснями, іграми, хороводами. До весняного календаря наші прадіди зараховували й свято Стрітення (15 лютого), яке вважалось перехідним містком від зимового до весняного обрядового циклу: це був день першої зустрічі зими з літом. Але справжній прихід весни пов'язувався з появою перших птахів: прилітаючи з вирію, вони на крилах несуть весну-літо, а в образі птахів прилітають душі новонароджених та прабатьків, які охороняють врожай.

Приблизним початком весни вважався день преподобної мучениці Євдокії, або Явдохи (14 березня). За старим стилем Євдокії святкували 1 березня, а цей день вважали початком нового року, який приходить із пробудженням природи. У цей день прокидається байбак, але тільки вийде з нори, «тричі свисне й знову лягає на другий бік»; далі прокидається ховрашок; ще далі – риба хвостом лід розбиває.

Весняний цикл календарних свят мав особливе значення, бо пов'язувався з закладанням майбутнього врожаю. Тому люди за допомогою обрядів та ритуальних дій намагалися всіляко прискорити прихід весни, тепла, дощу. Вони вірили, що весна принесе щедрі дари, коли її шанувати, співати їй хвалу, закликати її. Так як цей період пов'язувався ще й із пробудженням людських почуттів, то весняна обрядовість багата розмаїтими молодіжними розвагами та

поетичними народними співами - веснянками, що пронизували не одне свято та обрядове дійство.

Головним святом весняного циклу є Великдень (Воскресіння Господнє) - найбільше християнське свято, яке органічно поєднує язичницькі ритуали та церковні обряди, а завершується весняний обрядовий цикл Вознесінням Господнім на сороковий день після Великодня, щорічно у четвер.

Літній цикл свят

Літній цикл свят, як і весняний, був заповнений хліборобськими турботами, доглядом за посівами, але не мав чітко окреслених меж. За народними прикметами, його початок визначали останніми днями квітня. За іншими спостереженнями, початок літа пов'язували з періодом, коли на дубах з'являлося листя. Якщо до дня Теодора (29 травня) дуби добре зазеленіли, то й літо мало бути врожайним.

В основі літнього обрядового циклу лежить культ рослинності та магія заклинання майбутнього врожаю, культ сонця та культ померлих. Він включає такі основні свята: Зелені свята (Трійцю), Купайла (Івана Купала), Петрів день (святих Петра та Павла) та призабуті нині свята Лади, Ярила, Громові свята.

Серед урочистостей літнього обрядового циклу найважливішими були Зелені свята, які не мають точно визначеної дати, а випадають через сім тижнів після Великодня. Закінчувався літній цикл днем святої Мокрини, у народі ще кажуть: "Свята Мокрина осінь приносить".

У рештках обрядових дійств, розпорошених по «громових святах», годі дійти первісної суті давніх святкувань наших предків, і лише в Зелених святах і купальському торжестві збережено ядро прадавньої обрядовості літнього циклу.

Осінній цикл свят

Осінній цикл свят замикає річне календарно-обрядове коло. Він не становить цілісної системи, а ввібрав окремі звичаї та обряди, характер яких визначався станом засинання природи та приготуваннями до зими і зимових свят. В сучасній інтерпретації рамки осіннього циклу охоплюють період від перших серпневих днів (день пророка Іллі) до дня святого Пилипа (27 листопада), після якого настає зимовий піст — Пилипівка, що триває аж до Різдва. Він включає такі основні свята та обряди: Спаса, Семена, Успіння та Різдва Пресвятої Богородиці, Покрови, св. Дмитра, Кузьми та Дем'яна, Михайла Архистратига.

Головними моментами осіннього циклу були звичаї, приурочені до завершення збору врожаю чи повернення худоби з літніх пасовищ. У них, як і в попередніх циклах, відображена головна селянська турбота - забезпечення родючості полів, плодючості худоби, продовження людського роду.

Це - основна ідея осіннього обрядового циклу. Більшість обрядів осіннього циклу в тому вигляді, в якому вони збереглися, пов'язані не із конкретною датою чи святковим днем, а із виконанням певного виду землеробських робіт в окремого господаря - початок збору врожаю, час завершення жнив та період косовиці. Кожен із них мав свої звичаї, які супроводжували процес праці. Обряди осіннього циклу також були спрямовані на родинне життя: з Покрови починалися весілля, а на Введення, Катерини та Андрія ворожили на обранців. Обрядові дії переважно переносилися у приміщення, набуваючи форми вечорниць.

В осінньому циклі знову повторюються всі мотиви, властиві для інших циклів - так формувалося безперервне циклічне обрядове коло святкових дат із різними атрибутами і символами, але одними і тими ж мотивами.

Привітання до іменин

До нас повертається чудове свято – іменини або день ангела. Як і багато інших культурних традицій, іменини останні кілька десятиліть не святкувалися, більше того, у 20-30 роки офіційно були заборонені. Але іменини – свято особливе, його можна назвати днем духовного народження, оскільки воно пов'язане перш за все з таїнством Хрещення і з іменами, які носять наші одноіменні небесні покровителі.

Традиція святкування іменин відома у нас з XVII століття. Зазвичай перед святом сім'я варила пиво і пекла іменинні пироги і короваї. В день самого свята іменинник зі своїми рідними ходив до церкви на службу, замовляв молебень за здоров'я, ставив свічки і молився біля ікони свого небесного покровителя.
Вдень друзям і родичам роздавались іменинні пироги, причому нерідко начинка і розмір пирога мали особливий зміст, що визначався характером стосунків іменинника і його близьких. Ввечері влаштовували святкову вечерю.

Нині ми вітаємо наших рідних і знайомих із Днем Ангела (ця назва іменин нагадує про те, що в давнину небесних покровителів іноді називали Ангелами їх земних тезок; проте не можна змішувати святих покровителів з Ангелами-Охоронцями, що покликані опікати і оберігати людей). Традиційно День Ангела відносять на той день пам'яті одноіменного (тезоіменитого) святого, який слідує безпосередньо за днем народження.

Хрещені імена вибиралися за церковним календарем. Зазвичай вибір імені обмежувався іменами святих, пам'ять яких святкувалася в день хрещення.

Пізніше, особливо в містах, стали називати іменами, які подобаються, або іменами родичів. Ще й досі зберігся звичай називати хлопчиків в честь дідусів зі сторони батька, а дівчаток – на честь бабусь зі сторони матері.

Питання для самоконтролю.

1. Сімейна обрядовість українців.
2. Весільна обрядовість.
3. Родильно-хрестильна обрядовість.
4. Поховальні та поминальні обряди.
5. Календарні свята та обряди. Загальна характеристика
6. Календарні свята.
7. Календарні обряди.
8. Святкові привітання. Іменини.

ЛЕКЦІЯ . МІФОЛОГІЯ ТА ФОЛЬКЛОР УКРАЇНЦІВ.

1. Особливості української міфології.
2. Усна народна творчість українців.

Духовна культура українців склалася під впливом двох головних чинників: основних занять населення (передусім землеробства) і релігійних вірувань. Більшість українців були православними християнами. У Західній і Правобережній Україні частина населення належала до греко-католицької конфесії, яка виникла внаслідок Брестської (Берестейської) церковної унії у 1596 р.

На побутовому рівні релігія народних мас являла собою поєднання християнських ідей з язичницькими віруваннями й уявленнями. У свідомості українського селянина віра в єдиного Бога уживалася з різноманітними повір'ями про чортів, упирів, домовиків, русалок та іншу «нечисту силу», євангельські заповіді – з віруваннями у магію, чаклунство, ворожбу тощо.

Образи християнських богів ототожнювалися з язичницькими, наприклад, Ілля Пророк – із громовержцем Перуном, святі Георгій і Власій – із захисником худоби Велесом і т.п. До народного побуту увійшли церковні молитовні формули, близькі до магічного заклинання, а в якості магічних амулетів використовувалися деякі предмети церковного культу. Фольклор наповнився іменами Христа, Богородиці, святих.

Народні уявлення про Русалок і Відьом – винятково цікава тема в українській демонології. Русалками (або Мавками) звичайно стають душі утопленицъ, самогубців, дітей, які народилися мертвими або померли до хрещення. Існувало три основних різновиди Русалок – польові, лісові і водяні, які відрізнялися зовнішнім виглядом і звичками. Водяні Русалки були надзвичайно красивими, з довгим розпущеним волоссям. Вони люблять водити хороводи при місяці. Русалок уважали нечистою силою, яку слід було боятися і задобрювати, бо вони могли наслати град, бурю, потоптати пшеницю тощо. Тих, хто не в добру годину потрапляв їм до рук, Русалки могли втопити, залоскотати до смерті, примусити виконувати свої примхи. Найбільш активними Русалки були у троїцький тиждень, особливо у четвер. Щоб уберегти себе від них, люди весь тиждень не працювали, використовували різні обереги: носили з собою полин, клали на вікна кропиву тощо.

На відміну від Русалок, Відьми – представниці земного світу, які вступили у спілкування з потойбічними силами. У народі вірили, що Відьми за природою бувають двох видів. «Уроджені» з'являлися на світ через закляття. Сьома дочка в сім'ї також могла народитися відьмою. «Навчені» ж Відьми осягали науку

відьомства свідомо, за допомогою чаклунських обрядів і випробувань. Зовні вони – дуже ефектні жінки, часто вдовиці (яскравий приклад – гоголівська Солоха). Вважалося, що Відьми не їдять м'яса, обожнюють вареники з сиром (тому можуть красти начинку з чужих вареників). Традиційним місцем збору Відьом в Україні була Лиса гора під Києвом, куди Відьми злiталися, сидячи на помелі, кочерзі або пранику (качалка для прання). Згідно з традиційними уявленнями, Відьми могли «поробити», напустити хворобу, «навести причину» на худобу і людей, але при цьому здатні були замовити біль, одпоїти травами.

Певним відображенням цих вірувань, перенесенням їх у повсякденне життя було переконання в існуванні так званих «характерників» – козаків-чарівників, котрих не брали ні вогонь, ні вода, ні шабля, ні звичайна куля (крім срібної). Їм приписувалася здатність відмикати замки без ключів, переправлятися через ріки на повстині, брати голими руками розпечені ядра, бачити на кілька верств навколо себе, жити на дні ріки, «перекидатися» на котів, собак тощо, перетворювати людей на кущі, вершників – на птахів тощо.

Найбільш важливими складовими духовного життя народу є свята та обряди. Вони відображають не тільки етнічну своєрідність, але й естетику, моральні цінності, ментальність, історію. До числа інституцій, породжених релігійними уявленнями й аграрним укладом побуту, належали календарні свята та обряди. Це – найдавніша обрядовість, яка своїм корінням сягає первісних, язичницьких вірувань. Значно пізніше церква сприйняла систему землеробських свят, яка вже склалася, і надала їй християнського забарвлення. Свята і обряди календарного циклу регламентували всі сфери життя українського селянина – виробничу, суспільну, сімейну, а головна їхня мета – відвернути стихійне лихо, вплинути на врожайність у полі та плодючість домашньої худоби.

У аграрному календарі українців не було різкого розмежування між сезонами. Обрядовість зимового циклу поступово переходила у весняну, весняна – у літню, літня – в осінню. Кожний цикл мав своє сезонне смислове навантаження (підготовка ґрунту, сівба, посадка – навесні; збір і збереження врожаю восени). Календарний цикл насичений безліччю ритуалів і прикмет, які також зв'язують пори року.

Своєрідним підведенням підсумку після «красного літечка» були осінні обряди. Другого серпня святкувався день Пророка Іллі, після чого вже не можна було купатися у відкритих водоймах, і слід було готуватися до посіву озимини. 14 серпня святкувався день «Маковея», коли в церкві на день святих мучеників освячувався мак, який у народному уявленні мав силу боротьби з чародійством. 19 серпня відзначався Спас, від якого вже починалися приморозки, звідси й приказка: «Прийшов Спас, держи рукавиці про запас!».

На Першу Пречисту (28 серпня) відбувався збір яблук. На Другу Пречисту (21 вересня) вшановувалися всі жінки, а особливо ті, які ще не мали дітей. 14 жовтня (свято Покрови Пресвятої Богородиці) – завершення важкої роботи в полі. Озимина вже має бути висіяна. Житло повинне бути підготовленим до зими. Худоба переведена в зимівники. А в побуті – це початок сезону сватання, весіль. Тому дівчата, яким вже обридло дівувати, молилися: «Свята мати, Покрівонько, накрий мою голівоньку, хоч ганчіркою, аби не зісталася дівкою». 14 грудня за новим стилем відзначалося свято Введення у храм Пресвятої Богородиці, або Третя Пречиста. У це день, зазвичай, Україну вже засипало снігом, а за старим стилем це був листопад. Осінь закінчувалася.

В народній обрядовості зимові свята починалися 21 листопада, із Введення, «коли вводилося літо у зиму». Цей день віщував, яким буде наступний рік: урожайним чи ні, посушливим чи дощовим. Серед зимових свят українців особливо виділяється період святок із кульмінаційними точками – Різдвом, Новим роком і Хрещенням.

Різдво – зимове свято, яке сягає корінням у далеке язичницьке минуле. Це свято сонцевороту, найкоротший день у році, коли Сонце ніби вмирає і людина своїми магічними діями мала йому допомогти. Після прийняття християнства свято злилося з народженням Ісуса Христа, але в народній пам’яті збереглося його глибинне значення.

Різдвяні свята починалися Святим вечором (6 січня за новим стилем). У будинку повинна була панувати чистота, атмосфера достатку і щастя. У красний кут (на покутті), дотримуючись цілого ряду правил, уміщували прикрашений сніп («Дідух» або «Рай-Дідух») і «кубельце», гніздо з пахучого сіна, в яке ставили горщик із обрядовою кутею. Вся родина чекала появи на небі першої зірки, яка символізувала народження Христа, щоб сісти за стіл (уважалося, що той, хто першим побачить зірку, буде найщасливішим протягом року). Стіл був багатий, не менше дванадцяти страв (зазвичай, кутя, горох, борщ із грибами та рибою, голубці, риба холодна, риба смажена, вареники, млинці, каша, пиріжки, узвар), але пісний, тому що продовжувався пилипівський піст. Святкова трапеза повинна була об’єднувати всіх членів сім’ї, зокрема й померлих, на спомин про яких ставили свічку. Діти носили «вечерю» своїм близьким – хрещеним, бабусям і дідусям. Потім, відстоявши службу у церкві, вся сім’я розгівлялася – приступала до багатої м’ясної їжі. У народному сприйнятті святкові дні були своєрідним «прологом часу», «кінцем світу», за яким наступало оновлення.

Колядки починалися 7 січня. Ватаги молоді зі спеціально виготовленою різдвяною зіркою (з різьбленого розфарбованого дерева або решета, прикрашеного кольоровою фольгою і папером) ходили по селу. Часто це було

справжнє дійство – з рядженими, співцями, музиками, танцюристами (вертеп). Колядники ходили по хатах, виконуючи специфічні пісні. У поетичних текстах оспівувалися господарі та їхні діти, їм бажали щастя і здоров'я, достатку у господарстві, доброго врожаю. Фактично ці тексти мали значення заклять – уважалося, що висловлені у свята побажання обов'язково збудуться. Господарі зобов'язані були щедро обдарувати колядників харчами. Зібрані запаси несли 8 січня на великі вечорниці – молодіжне гуляння з танцями і веселим застіллям, де юнаки і дівчата часто знаходили собі наречених.

Новорічні свята (13–14 січня) українці відмічали як свята Маланки і Василя. Вони не співпадали з церковними, тому в їхній обрядовості збереглися власне народні мотиви. У ці дні також практикувалися обходи дворів зі щедрівками – календарними величальними піснями з елементами театрального дійства. Традиційним персонажем такої гри була маска Кози – своєрідного символу родючості і добробуту. Дуже виразне аграрно-магічне значення мав обряд «посипання», коли хлопчики 7-14 років, обходячи будинки, символічно сіяли зерно. При цьому вимовляли традиційний текст «Сію, вію, посіваю, з Новим роком вас вітаю». Цей обряд був явно дохристиянським, адже наші предки відмічали новий рік навесні, перед початком посівних робіт.

Завершувався різдвяно-новорічний цикл святом 19 січня Хрещення (Богоявлення, Водохреща, Йордан). Основні дії проходили на крижаних водоймах, де заздалегідь вирубували хрест із льоду (часто його поливали буряковим квасом, від чого він набував червоного кольору). В ополонку, що утворилася, священик опускав хрест, після чого вода вважалася священною. Віряни набирали воду і потім довго її зберігали, приписуючи такій воді чудодійні властивості.

На честь весняного пробудження природи українці традиційно святкують Масляну (Масницю). На відміну від інших календарних свят, Масляна практично не зазнала християнського впливу і залишилася просто веселим народним святом із багатьма язичницькими ритуалами: катання з гірок, спалювання солом'яного опудала, приготування млинців і вареників тощо.

Серед весняних свят найбільш значним і улюбленим була Паска (Великдень). Обряди і ритуали великоднього циклу мали релігійне християнське і календарне язичницьке навантаження (воскресіння Ісуса Христа і пробудження природи).

Великодню передувала Вербна неділя – період активної підготовки до свята. У церкві святили гілки верби, якими шмагали всіх членів сім'ї, а потім і домашніх тварин, примовляючи «Верба б'є, щастя несе». Це мало забезпечити здоров'я і благополуччя. Саме на Вербній неділі готували писанки – яйця, прикрашені багатоколірним орнаментом (на відміну від крашанок, забарвлених

в один колір). Взагалі, червоний колір яйця, за християнськими переказами, символ крові, пролитої Христом за гріхи людські. Але сам звичай використовувати фарбовані яйця у різних обрядах, сприймаючи їх як символ воскресіння, сягає далекого минулого.

Процес розписування яєць був суворо регламентований. Жінка-писанкарка повинна була сидіти на виверненому кожусі, для обтирання яєць користувалися шматками від зношених сорочок. Вся робота виконувалася у тиші, з молитвами і в доброму гуморі. Власне технологія створення писанки полягала у послідовному зануренні яйця в різні барвники (від темного до світлого) і в нанесенні орнаменту розтопленим воском за допомогою металевої трубочки. Потрібний для орнаменту колір зберігався під шаром воску. Сюжети і види орнаменту були дуже різноманітними, відрізняючись за регіонами України. Антропоморфні, зооморфні і рослинні зображення нерідко були справжніми витворами мистецтва.

Протягом Вербної неділі випікали обрядові хліби – паски. Під час їхнього виготовлення також здійснювалися численні дії, підкоряючись древнім обрядам. Палити піч треба було з полін, які відкладалися кожного четверга протягом Великого посту, підпалювати їх шматочками освяченої верби. Саджаючи паски в піч, господиня вимовляла молитви-заклинання.

Багато повір'їв були пов'язані зі Страсним (або Чистим) четвергом. Палаючою страсною свічкою, принесеною з церкви, робили хрести на стелі – від нечистої сили. Дбайливо зберігали четвергову сіль, спеціально обпалену в печі. Вона слугувала ліками від різних захворювань людей і домашніх тварин. Обов'язковим був звичай купати дітей і хворих, виливаючи потім воду на перехрестя доріг, «щоб там усе лихо зосталося». Це, без сумніву, відгомін древніх очищувальних обрядів.

Відстоявши у церкві всеношну службу і освятивши заздалегідь зібрані продукти, люди сідали за святковий стіл. Великодню передував найсуворіший піст (пам'ять про страждання Христа), тому пасхальній трапезі надавалося особливе значення. Чим багатшим буде стіл, тим ряснішим – урожай. Важливе місце на столі займали, зазвичай, паски і писанки. У різних регіонах України існували звичаї, пов'язані з фарбованими яйцями.

Після відвідування церкви, перед розговінням, всі вмивалися з миски, в якій були крашанки і дрібні монети. Це забезпечувало здоровя і красу. Дівчата зберігали яйце, з яким вмивалися, «щоб бути завжди гарною». Писанки вміщували у Красному кутку і зберігали до наступного Великодня. Як оберіг для худоби писанку підвішували в хліві, клали в гніздо квочки або біля вулика з бджолами, підсипали товчену фарбовану шкаралупу у корм птиці. Поширені були також ігри з яйцями, наприклад, катання їх із гірки або спеціального

лотка, а також із рушників, спущених зі стіжка. Діти захоплювалися цоканням – биттям яєць. Той, хто розбив крашанку суперника, забирав її собі як виграш.

Великодні свята включали народне гуляння: хороводи (ходіння по колу як символ руху Сонця по небу), катання на гойдалках і дошках (підняття вгору – магічне дійство, що забезпечує ріст всієї зелені), обливання водою (очищувальний обряд). Улюбленою розвагою були передзвони, оскільки на Великдень дозволялося дзвонити всім. Існувало, наприклад, повір'я, що перший удар у дзвін недільним ранком забезпечить тому, хто дзвонить, добрий урожай гречки.

Великодні свята завершувалися поминальними днями – Радуницею («поминками», «гробками»). Зазвичай, першої післявеликодньої неділі люди йшли на цвинтар «христосуватися з померлими», обідали на могилах, пов'язували хрести рушниками. Іноді на великодній стіл ставили «могилку», миску з пророщеним вівсом, у яку клали стільки крашанок, скільки родичів у сім'ї померло. Існував звичай пускати по річці шкаралупу, яка повинна була повідомити предкам про настання Великодня.

Завершення весняного і початок літнього періоду в українців пов'язані з трійце-русальною обрядовістю, в основі якої лежить культ рослинності, магія заклинання майбутнього врожаю. На «Зелені свята» (так в народі називалося християнське свято Трійця) хатину і двір прикрашали зеленими гілками верби, липи, клену. Підлогу застеляли гілочками м'яти, любистку, чебрецю. До цього свята належить цікавий обряд «завивання берези» або «водіння куща». Дівчинку або молоду дівчину прикрашали квітами, зеленню і водили по селу. Цим обрядом і спеціальними піснями намагалися вимолити у природи багатий урожай.

Особливо виділяється давньослов'янське свято літнього сонцестояння – Купала або Івана Купала (7 липня). Це свято не набуло християнських рис і залишилося в архаїчній язичницькій формі. Більше того, церква намагалася боротися з традицією проведення Купала, оголошуючи його гріховним, диявольським і т.п. Але, незважаючи на всі заборони, Івана Купала залишився одним із найбільш поширених і улюблених народних свят. Воно об'єднувало у собі елементи солярного культу (культу Сонця), аграрної магії, очисних і еротичних обрядів.

На Купала запалювали колесо і пускали його з гори, неодружені юнаки і незаміжні дівчата стрибали через багаття, водили хороводи, плели вінки і пускали їх за течією річки. Ця гра мала велике значення. Вважалося за честь «очиститися вогнем», тричі перескочити через багаття. Якщо юнак стрибнув вище за всіх, це провіщало його сім'ї добрий урожай, а якщо ступив ногою у вогонь, зачепив дрова – накличе біду. Якщо юнак з дівчиною вдало разом

перестрибнуть багаття – обов'язково одружаться і проживуть вік у любові і злагоді. Уважно стежили за рухом вінків на воді. Дівчата плели, зазвичай, два вінки – для себе і нареченого. На віночках закріплювали запалені свічки і пускали за течією. Згасла свічка провіщала біду. Якщо вінки пливли поруч – у цьому році молоді одружаться, якщо нарізно – не судилося бути разом.

Вірили, що в ніч на Івана Купала з'являються представники «нечистої сили»: біси, лісовики, відьми, вовкулаки, упирі. Існувала безліч оберегів від них. Практикувався і звичай спалення або утоплення в річці солом'яного опудала та обрядженого деревця (Купали, Мари, Уляни), що символізувало відьму. Таким чином магічно знищувалася вся нечиста сила.

Апогеєм аграрно-господарського року українського селянина було свято завершення збору врожаю – «обжинки», багате піснями та архаїчними ритуалами. Наприклад, відгомін древніх жертвоприношень – виготовлення «велесової бороди», яку зав'язували з останніх пучків незжатого колосся і залишали на полі; плетіння обжинкового вінка (його заквітчували стрічками і зберігали до весни, зерном із цього вінка починали сівбу). Свята Катерини (24 листопада) і Андрія (30 листопада – 13 грудня за новим стилем) мали молодіжний характер. Дівчата та юнаки ворожили в ці дні, влаштовували веселі вечорниці з розвагами, танцями, іграми, розігруванням, гумором. Найчастіше знайомство з майбутніми нареченими відбувалися під час Андріївських вечорниць.

Важливою складовою традиційної культури українців є усна народна творчість. Наука про фольклор — фольклористика. Незважаючи на поважний вік, що обіймає понад два століття, вона все ще перебуває у пошуку оптимального наукового потрактування багатьох питань, пов'язаних зі становленням та еволюцією предмета, його взаємин із історією, етнографією, літературою тощо. Та й головна справа в тому, що таке явище, як фольклор, не було незмінним за всіх часів.

Відомо, що фольклор виник разом із мовою. Саме у процесі продуктивного розвитку мови і викристалізовувався фольклор. Цей процес тривав так довго, як довго існує мова. Скільки саме — відповісти важко, але минуло багато й багато тисячоліть, перш ніж народи почали користуватися такою звичною і на перший погляд простою первинною комунікативною системою, як мова. Якщо період становлення і розвитку писемності становить 4—5 тисячоліть (у східних слов'ян — тисячоліття), то усна творчість перевищує цей період у 50—60 разів, а деякі дослідники впевнені, що у сто разів. Стосовно східних слов'ян, то тут будь-яка цифра буде гіпотетичною, оскільки історики не дали нам цілісної концепції у цьому питанні. Зрозуміло, що багато чого здатний прояснювати сам фольклор, у якому можна знайти рудименти матріархату та родового

суспільства, однак цей аспект фольклористичних студій розроблений ще недостатньо.

Усна народна творчість протягом тисячоліть була чи не єдиним засобом узагальнення життєвого досвіду народу, втіленням народної мудрості, народного світогляду, народних ідеалів. У фольклорі знайшли відображення не лише естетичні й етичні ідеали народу, а й його історія, філософія, психологія, дидактика — тобто все, чим він жив, що хотів передати наступним поколінням. Навіть норми звичаєвого права, неписані закони фіксувалися в усній формі, запам'ятовувалися вибраними громадою людьми і за потреби відтворювалися у незмінному вигляді. Слово для наших предків мало й магічну силу. За його допомогою, вірили вони, можна домогтися успішного полювання, викликати дощ, відвернути бурю і град, посуху, вберегти родину від зла і напасті, які підстерігали беззахисну перед силами природи людину на кожному кроці.

Значний період в історії людства взагалі та кожного народу зокрема характеризується культивуванням так званого міфологічного мислення. Це період анімістичних (душею наділяються не тільки люди, тварини, а й рослини, й предмети неживої природи), антропоморфних (людськими властивостями наділяються тварини, рослини, у людській подобі уявляються боги тощо) вірувань, що склали основу як первісних релігій, так і сюжетів, мотивів, образної системи усної творчості. Міфологічні образи, вірування стимулювали народну фантазію і сприяли культивуванню фантастичних оповідок, героїчного епосу, календарно-обрядової поезії. Але з часом міфологічні образи втрачають реальну основу і сприймаються творцями та носіями фольклору як художні образи і символи, в яких народ втілював свої суспільні ідеали, уявлення про добро і зло, ставлення до навколишньої дійсності.

Перші писемні пам'ятки східних слов'ян не лише зафіксували високорозвинуту міфологічну традицію Київської Русі, а й самі значною мірою збагатилися за рахунок цієї традиції, стали її органічним продовженням на іншому історичному рівні. На цей час міфологія як система мислення та світоглядна база зазнає трансформації, однак не втрачає остаточно своїх позицій. Це засвідчує хоча б той факт, що літописці відтворювали давню історію Київської Русі за усними джерелами, у яких народні герої — Кирило (Микита) Кожум'яка, Ілля Муромець, Михайлик, Микула Селянинович та ворожі їм сили — Соловей Розбійник, Шолудивий Буняка, Ідолище, Змій — ще не стали казковими персонажами. Разом з тим, літописи зафіксували найголовніші міфологічні постаті слов'янського Олімпу — бога неба Сварога, богів сонця Хорса і Дажбога, грому і бурі — Перуна, вогню — Сварожича, худоби — Велеса (Волоса), вітру — Стрибога, зими — Коляди, Марени, весни — Ярила, літа — Купала та ін.

Трансформація давньої міфології не означає зникнення величезного шару народної культури. Це — поступовий перехід давніх сюжетів і мотивів, образів і світоглядних уявлень у нову систему художньої творчості — фольклор. Колись нерозчленований масив народної міфології став жанровою системою фольклору — казки, легенди, перекази, оповідання, балади, героїчний епос, обрядовий цикл тощо, що в тій чи іншій формі дійшли до наших днів.

У поясненні витоків і становлення українського фольклору слід виходити насамперед із специфіки народної творчості, яку не можна перенести на грунт національної культури подібно до культових споруд в архітектурі або іншомовних джерел, перекладених українською мовою. Фольклор невіддільний від народного світогляду, побуту, історії тощо. Отже, народну творчість українців слід уважати прямою спадкоємницею уснопоетичних надбань Київської Русі, зокрема тих її регіонів, що співпадають географічно й історично. На відміну від писемної пам'ятки, створюваної здебільшого одним автором на підставі писемних (колись — культових) норм, фольклор реалізується у руслі місцевої традиції. Його творцем і носієм є весь загал. Лише на етнічних порубіжжях помічаємо різноманітні культурні перехрещення і взаємозапозичення. Дещо своєрідними є ці зв'язки і взаємовпливи в іншомовних та іншонаціональних осередках, розташованих на території України: болгарських, російських, грецьких, чеських, польських, німецьких тощо.

Традиціями усної народної творчості живилася писемність. На її основі створювалися історія і література, зокрема староукраїнські літописи (Острозький, Львівський, Густинський, Самовидця, Грабянки, Величка та ін.), на її грунті будувалася діяльність братських шкіл, Києво-Могилянської академії. Із цього погляду таємниці народної творчості необхідно особливо добре знати філологам, культурологам та історикам. Без цього неможливе розуміння як давньоукраїнської історії та культури, так і витоків творчості І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, Л. Українки, Марка Вовчка, І. Франка, низки сучасних письменників. Зв'язок їхніх творів із творчістю народу — неминучий. Цей зв'язок розуміли видатні письменники кожної епохи, а найбільше ті, що черпали в народній творчості не лише творчу снагу, а й сюжети та образи, художні засоби.

Народ багатовіковою практикою створив таку систему художніх засобів у фольклорі, які йдуть до створення художнього образу найкоротшим шляхом. Виконавець фольклорного твору не просто описує факт чи подію, а зображує їх, він ніби все бачить перед собою. Тому його виконання емоційне, виразне, багате на жести і міміку.

Однією із засадничих особливостей фольклору є одвічне прагнення його творців і носіїв до ідеалів правди, до безкомпромісної оцінки баченого і пережитого. Створюючи образ ідеального героя, народна пам'ять діє вибірково: відкидає уєе, що могло б принизити його, і гіперболізує ті риси, які звеличують героя, роблять його вчинки гідними для наслідування.

Цілком очевидним є той факт, що розібратися у лабораторії літературної творчості неможливо, не знаючи, насамперед, її першоджерел — усної народної традиції. Без цього неможливо не тільки осягнути всю складність літературного процесу, а й заглибитися у творчі витоки літературних напрямів, шкіл, а, зрештою, й поетики літературних творів.

Термін «фольклор» утвердився в науці відносно пізно. З другої половини XIX ст. він вживається паралельно з такими термінами, як «народна творчість», «народна поезія», «народна словесність», «народна поетична творчість» та ін. Усі вони близькі за змістом, але неоднозначні. Термін «народна творчість» має ширше значення, ніж «народне мистецтво», оскільки охоплює усі види творчої діяльності людини — естетичну, соціально-політичну і навіть виробничо-побутову. Його використовують фахівці різних сфер знань, тому в кожному конкретному випадку виникає необхідність уточнення, про який саме вид народної творчості йтиме мова.

У другій половині XIX ст. набув поширення термін «фольклор» (з англійської — народна мудрість, народні знання). Здавалося б, це поняття має більш широкий зміст, ніж «народна творчість»; зрештою, у зарубіжній науці так воно і є: до нього включаються не лише народне мистецтво в усіх його виявах, а й народний побут, народна медицина, вірування тощо. Отже, західноєвропейська й американська фольклористика обіймають практично всі аспекти народознавства.

У своїх роздумах про фольклористичну термінологію М. Рильський визнавав правомірність користування усіма названими вище термінами, однак закликав не забувати дуже місткого і точного терміну «словесність», що його широко вживали філологи минулого — О. Потебня, П. Куліш, Ф. Колесса та ін. Водночас М. Рильський вказував на деяку штучність такого усталеного терміну, як «народнопоетична творчість», оскільки слово «поезія» має свою специфічну сферу вживання, пов'язану з віршуванням.

Найбільш вживаним у світовій практиці є термін «фольклор»; через школу, засоби масової комунікації, книги цей термін міцно увійшов до науки і був сприйнятий також самими носіями усної народної творчості. Але в нашій науці він зазнав деякого коригування. Ми цілком приєднуємося до трактування, яке дав відомий учений В. Гусєв: терміном «фольклор» позначається не все народне мистецтво загалом, а та його сфера, в якій художнє відображення

дійсності відбувається в словесно-музично-хореографічних і драматичних формах колективної народної творчості, що виражають світогляд трудящих мас і нерозривно пов'язані з їхнім життям та побутом.

Зупинемося на характеристиці найбільш істотних ознак фольклору, притаманних йому в усі часи. Це, зокрема, усна форма творення і побутування, роль пам'яті у збереженні та відтворенні фольклору, його варіантність, колективність і традиційність.

Людина завжди прагнула до створення оптимальної системи передавання досвіду — життєвого та естетичного — від старшого покоління до молодшого. Такою системою стала усна творчість, у якій втілювалися історія «роду-племені», знання людини про саму себе і навколишнє середовище — і все це не лише у формі констатації, а в узагальнюючих художніх образах, що виступали як згустки громадської думки, як її символи. Потреба фіксувати життєві спостереження у пам'яті спонукала до створення певних стереотипів мовлення, досконалих художніх форм, фольклорних жанрів. Як одна із найбільш суттєвих ознак народної творчості усність зумовлювала вдосконалення форм передачі естетичної інформації, з одного боку, та розвиток і вдосконалення людської пам'яті — з іншого. Дослідники одностайно сходяться у тому, що фольклор є мистецтвом пам'яті. Щоб полегшити запам'ятовування великої за обсягом інформації, побутовою практикою розроблялися стереотипні фольклорні форми, стабільні структури в межах кожного жанру та всередині їх. Значна увага зверталася на формування образної системи, символіки, що переходила із твору в твір, із покоління в покоління, підтримуючи усну традицію тієї чи іншої місцевості.

Ці характерні стереотипи зумовили й обсяг фольклорних творів: розповідь чи пісня повинні були вкладатися у реальні межі повсякденного спілкування, товариських бесід, обрядових дійств тощо. Отже, усність побутування фольклору детермінувала його жанрову структуру, поетику. Саме завдяки усному побутуванню фольклор володіє значно багатшою палітрою зображальних засобів порівняно з літературою та іншими мистецтвами, пов'язаними зі словом. Однак справа полягає не лише у художніх засобах. Фольклорний стиль домагається ідеального контакту між виконавцем і слухачем — аж до повного їхнього злиття в народній ліриці. З цією метою література вдається до обширних описів, екскурсів, а часом і до прямого запозичення фольклорних засобів, коли письменник уводить до твору образ оповідача з народу і від його імені веде розповідь.

Суттєвою ознакою фольклору є традиційність. Фольклор живе і розвивається тільки в руслі традицій, тільки спираючись на досягнення попередніх поколінь. Неправильно розуміти під традицією щось закостеніле,

відстале, консервативне; головна ознака традиції — не косність, а певний ступінь сталості і неодмінно міцність спадкових зв'язків у розвитку. Традиційність є специфічною формою народного життя, культури, побуту, формою його руху. Будь-який фольклорний процес неминуче набуває характеру руху всередині традиції, еволюції та трансформації традиції. На будь-якому відрізку часу фольклор будь-якого народу являє собою динамічну систему, певний етап традиції. Новоутворення, що при цьому виникають, — це, перш за все, зміщена і змінена традиція.

Традиція передбачає вироблення стійких форм, стереотипізацію художніх засобів, створення такої системи жанрів, у межах якої може відбуватися творчий процес загалом. Фольклор поповнюється за рахунок тільки тих творів, які відповідають усталеним естетичним нормам і критеріям, Водночас постійно відбувається розхитування традиції, поповнення її новими елементами, які згодом сприймаються всіма і входять до традиції як її повноцінні складові. Для того, щоб новий твір став фольклорним, його основа мусить ґрунтуватися на естетичних досягненнях попередніх поколінь. Отже, традиція є системою, що забезпечує зв'язок сьогодення з минулим, втілює досвід колективу, суспільства, яке прагне до накопичення історичних, культурних, художніх надбань.

Із усністю та традиційністю найтісніше пов'язана така характерна ознака фольклору, як варіантність. Записувачі фольклору першої половини XIX ст., стикаючись із численними варіантами фольклорних творів, уважали це явище наслідком розпаду колись повноцінних зразків. У фольклорних публікаціях вони вдавалися до зведення варіантів, виправлень, заміни слів і фраз, цілих рядків тощо. Лише значно пізніше стало зрозуміим, що фольклор не знає незмінних творів. Навіть обрядові пісні, магічна функція яких вимагала збереження стабільного тексту, змінювалися, доповнювалися, варіювалися.

Інший характер варіювання мають фольклорні твори із розгорнутим сюжетом, у центрі якого — драматичний перебіг подій здебільшого із трагічною розв'язкою. Мова йде про балади і думи. Ще інший характер варіативності мають ліричні пісні, у яких сюжету майже немає, оскільки вони передають почуття героя, його переживання, викликані певними життєвими обставинами. А що вже казати про народну прозу, структурна стабільність і незмінність якої надто умовні. Отже, варіативність — найскладніша проблема науки про народну творчість, розв'язати яку можна тільки спільними зусиллями. Зрозуміло одне: кожний запис, кожне конкретне виконання є самостійним фольклорним твором, який у сукупності близьких та більш віддалених зразків складає поняття народної традиції. Тільки низка варіантів певного сюжету створює можливість вести мову про локальні особливості

традиції, про розквіт чи згасання жанру, про витоки образної системи твору, його поетики тощо.

Сам факт побутування фольклорного твору у великій кількості варіантів знімає питання про його авторство. Фольклор — мистецтво колективне, навіть у тих випадках, коли той чи інший твір створений відносно недавно і його автора при бажанні можна розшукати. Авторство твору, що увійшов до усної традиції, не є для народних виконавців важливою річчю. Кожний фольклорний твір сприймається ними як навколишня природа: він прекрасний, потрібний, але нічийний, тобто всезагальний. Але це не значить, що він створювався всім народом і ніким конкретно.

Народна творчість тому й має назву народної, що творилась і підтримувалась народом, вірніше, найкращими, найталановитішими його представниками, виразниками естетичних ідеалів усього загалу. Теорія мистецтва стверджує, що процес творчості за своєю природою індивідуальний. У сфері народного мистецтва маємо органічне поєднання колективного й індивідуального начал творчого процесу. Талановитий виконавець, вихований на традиції, своєю творчістю виконує соціальне замовлення свого колективу, соціальної групи, у якій він виріс, сформувався як митець.

Однак не кожний твір, створений навіть у фольклорному колективі, стає надбанням традиції. Головним і визначальним показником у цьому плані слід уважати входження твору у народний побут, у репертуар народних виконавців, які б сприймали його в ряду аналогічних зразків.

Зрозуміло, що співвідношення колективного та індивідуального начал у народній творчості не було завжди однаковим і незмінним. На ранній стадії феодалізму, не кажучи вже про родовий устрій, основною формою словесного мистецтва були імпровізації. Кожний виконавець, виконуючи той чи інший твір, створював його ніби заново. Подібна форма творчості дійшла до нас у вигляді народних голосінь. Однак цей вид імпровізації був схожим на творчу контамінацію, тобто свідоме використання готових поетичних форм, загальних місць, міцно скомпонованих поетичних блоків тощо.

Імпровізаційність виступає неодмінним елементом насамперед української думової традиції. Вона наявна і в таких жанрах фольклору, як казка, легенда, переказ, і особливо в оповіданнях-спогадах, бувальщинах, а також у частівках, співанках та коломийках. Останні особливо поширені в регіоні Карпат. Коломийки настільки досконалі у плані дотримання традиційної поетики, що їх можна вважати автономним фольклорним жанром даної місцевості.

Дещо інше співвідношення колективного й індивідуального, традиційного та новаторського начал спостерігається у сучасній масовій культурі. Завдяки зближенню літератури і фольклору, широкому використанню письменниками

фольклорних образів і мотивів, фольклорного стилю чимало їхніх творів стають надбанням усної традиції. Процесу влиття авторських пісень у фольклорну традицію найбільшою мірою сприяють художня самодіяльність, засоби масової комунікації. Далі твір починає жити за законами усної традиції, незалежним від автора життям.

Увесь фольклор умовно розподіляється на прозовий і поетичний, або пісенний. Народна проза у свою чергу ділиться на два великі масиви: власне художню (казки, анекдоти) і документальну, неказкову прозу (легенди, перекази, оповідання). Термін «документ» ми вживаємо, орієнтуючись на одну із визначальних функцій неказкової прози — засвідчувати і пояснювати історично вірогідні джерела.

Власне художня проза, тобто казки, реалізована в таких жанрових різновидах, як героїко-фантастичні (чарівні) казки, казки про тварин, соціально-побутові казки та небилиці, кумулятивні казки. Казки, як і більшість фольклорних жанрів, сягають своїми витоками стародавньої міфології, тобто періоду, коли власне казкові сюжети сприймалися і трактувалися як реальність, коли художність цих оповідей була підпорядкована завданням інформативно-пізнавальним, релігійним. Не всі казки набули яскраво вираженої структурної стабільності. Це стосується більшою мірою казок про тварин і героїко-фантастичних казок. Кількість казкових сюжетів та образів у кожній національній традиції усталена; вони переходять із покоління до покоління, мало при цьому змінюючись, оскільки виступають символами загальнолюдських моральних цінностей. Кожне наступне покоління успадковує від попереднього готові сюжети, мотиви, образи і навіть стиль оповіді.

Дещо осібно від основного масиву стоять соціально-побутові казки, продуктивний розвиток яких, на відміну від героїко-фантастичних казок та казок про тварин, простежується до нашого часу. Соціально-побутові казки складають значний підрозділ казкового масиву завдяки своїй здатності відображати «вічні» суспільні проблеми та завдяки певній розкутості структури. Персонажі цих казок відносно заземлені, трактуються переважно з реальних позицій. Час і простір цих казок можуть бути досить конкретними, чітко визначеними — на відміну від замкненого часу і простору героїко-фантастичних казок. Соціально-побутові казки мають ще назви реалістичних, побутових або новелістичних; у основних своїх виявах вони складають проміжну ланку між власне казками (героїко-фантастичними та казками про тварин) і народною документалістикою (легендами, переказами, оповіданнями).

Специфічний підрозділ казок складають небилиці, тобто оповідки про цілком неможливі в реальному житті речі та випадки. Найбільш поширені мотиви небилиць: людина сама витягає себе з болота або вирубує з дупла,

вилазить на небо по дереву, зшиває дві половини коня, пан нагороджує оповідача за брехню тощо.

Окремий структурний підрозділ художньої прози складають кумулятивні казки, побудовані на багаторазовому повторенні того ж самого фрагмента чи ланки — аж до тих пір, доки створений таким чином ланцюг не перерветься або ж почне рухатися у зворотному порядку. Характер нарощування ланцюга може бути реалізований по-різному: тут і звичайне нагромадження ланок («Звірі в рукавичці»), і послідовний ряд зустрічей («Колобок»), і безконечно повторювані комічні діалоги («Добре та погано») тощо. Найбільш поширені кумулятивні казки у народній педагогіці – для вироблення у дитини здатності запам'ятовувати. Поки декілька разів буде повторена кумулятивна казка, дитина її вже вивчить напам'ять.

Значний масив народної прози складають легенди, перекази та оповідання (неказкова проза, або фольклорна документалістика). Головне, що відрізняє їх від казок — це установка на вірогідність зображуваного. Як і казки, вони не тільки виникли на грунті давньої міфології, а й донесли рудименти останньої до нашого часу. Завдяки своїм прадавнім витокам, досить великій питомій вазі в духовному житті суспільства легенди і перекази набули досить усталених структурних форм у загальному річищі усних жанрів; вироблених побутовою практикою. Разом із тим, вони оперативно вбирають в себе все нові сюжети і мотиви.

В українській фольклористиці до легенд і переказів традиційно зараховувалися твори, сюжети і персонажі яких відбивали християнську міфологію. Оповідання про Русалок, Лісовиків, Мавок, мертвяків, закляті скарби тощо відносились до язичницької міфології. Сюди ж входили оповідання про чортів, перевертнів, відьом, упирів, чарівників, тобто образів народної демонології. Теоретично легенди і перекази язичницької та християнської міфології — явища однопорядкові, однак згідно з традицією їх прийнято розмежовувати.

Замикають цей ряд фольклорної прози народні оповідання, тобто оповіді-спогади про надзвичайні зустрічі, пригоди, характерні повчальні історії, випадки з життя. Такі оповіді ведуться здебільшого від першої особи — очевидця чи учасника події, про яку йде мова. Оповідання, як і вся неказкова проза, мають вибірковий характер; у випадках, коли вони викликають зацікавлення слухачів, їх багаторазова повторюваність зумовлює привнесення елемента вигадки або ж деталей із життєвого досвіду оповідачів. Отже, питома вага домислу в них дедалі зростає і вони наближуються до переказів чи легенд.

Одним із найдавніших видів народної творчості, який від початку свого становлення і до занепаду продуктивного розвитку не зазнав суттєвих змін, є

замовляння (заговори). До них належать такі поетичні твори, яким у минулому приписувалася чудодійна сила впливу на навколишній світ. У народному побуті значний репертуар замовлянь належав так званим чарівникам, чаклунам, ворожкам та ворожбитам, тобто людям, що зналися з «надприродною» силою і з різною метою вдавалися до цих словесних формул. Найдовше в народному побуті збереглися господарські, лікувальні, громадські та приворотні (відворотні) замовляння. Ними користувалися різні верстви сільського населення ще не так давно.

У контексті всього фольклорного фонду розвивалася пареміографія, тобто цикл найкоротших жанрів, які в образній формі відбивали найсуттєвіші сторони природного середовища, суспільних і родинних взаємин. До паремійного фонду українського народу відносять приказки і прислів'я, загадки, прикмети, каламбури, вітання, прокльони, побажання, афористичні вислови тощо. У процесі вдосконалення усного спілкування створювалися своєрідні образні формули, усталені кліше, які з часом розширювали своє первісне значення, варіювалися, вдосконалювалися. Джерелом пареміографічних жанрів було не тільки реальне життя, а й влучні образи пісень, казок, легенд і переказів, притч, анекдотів, а згодом — писемної творчості. Пареміологічні звороти здебільшого реалізуються в контексті різних усних жанрів і виступають їх структурними компонентами, своєрідним орнаментом, підкреслюють смислові акценти тощо.

Проміжною ланкою між народною прозою і пісенною творчістю можна вважати народне віршування. На жаль, ця форма досі мало вивчена, хоча багато записувачів здавна фіксували чимало віршованих казкових, легендарних та побутових сюжетів. У окремих регіонах існував, наприклад, оригінальний жанр народної публіцистики, так звані «протоколи», складені на місцевому матеріалі у формі віршів.

Поетичний масив українського фольклору складають пісні, голосіння та думи. Протягом більш ніж трьохсотлітнього періоду записано мільйони зразків українських пісень. Лише невелика частина їх видана, інші все ще чекають на своїх дослідників. Необхідність глибокого вивчення української пісенності зумовлюється багатьма важливими причинами. Насамперед, це величезне значення народної пісні у суспільному і естетичному житті українців. Народна пісня чи не найяскравіше за усі види фольклору здатна передавати специфіку художнього мислення своїх творців і носіїв. Пісня супроводжує все свідоме життя людини — від колиски до домовинної дошки. Вона й донині перебуває в стані активного побутування, отже, підтримує формування національної самосвідомості українців. І в наш час пісня залишається одним і невичерпних джерел національної культури.

Згідно з історико-естетичною концепцією, усталеною в нашій фольклористиці, українська пісенність розподіляється на чотири великих підрозділи, кожний з яких об'єднує кілька жанрів, тематичних груп і циклів. Генетично найдавнішим уважається ліроепічний підрозділ, до якого входять переважно обрядові пісні (трудові пісні, колядки і щедрівки, веснянки, купальські і петрівчані, обжинкові, гребовецькі, весільні, ігрові, хороводні пісні), замовляння, «дитячі пісні».

Активне творення трудових пісень, які супроводжували процес колективної праці з метою її полегшення, припадає на період первіснообщинних відносин. Тому й зафіксовані ці пісні у народів, які стадіально стояли на відповідному щаблі розвитку. В українській народній творчості маємо лише рудименти трудових пісень, трансформованих у зразках переважно обрядового характеру. При цьому слід відрізняти власне трудові пісні від будь-яких інших, які можуть виконуватися під час роботи.

Виключне значення у формуванні всієї української пісенності мають календарно-обрядові пісні, які творилися і побутували у тісному зв'язку з трудовою діяльністю людей, супроводжуючи річний цикл сільськогосподарських робіт. Для розуміння суті цих пісень важливим є те, що з часу свого становлення домінантною їхньою функцією була магічна, спрямована на умилостивлення сил природи. На цій стадії календарні пісні супроводжувалися драматичними діями, замовляннями. Протягом багатьох століть тексти цих пісень залишалися стабільними. Лише з набуттям значних раціональних знань про навколишній світ, із розповсюдженням писемності й освіти (нагадаємо, що вже у XVII ст. 80 % українців володіли письмом), календарна поезія зазнає змін: її сакральна функція поступається естетичній. У час широкого записування фольклору (з початку XIX ст.) календарні пісні стають переважно супутниками молодіжних свят і розваг.

Те ж стосується і весільної пісенності, з тією тільки різницею, що остання в основних своїх формах дійшла до нашого часу і зафіксована у численних варіантах та локально-регіональних виявах. Найдавніший пласт весільних пісень генетично пов'язаний з обрядами і розкриває їхню символіку та семантику. Згодом цей пласт почав доповнюватися зразками, що відбивали індивідуальну психологію, тобто настрій присутніх під час тієї чи іншої весільної дії. З кінця XIX—початку XX ст. на весіллі все частіше виконувались ліричні або жартівливі пісні, які не мали безпосереднього зв'язку з традиційною обрядовістю.

У класичному українському весіллі маємо досить багату структурну, тематичну й навіть жанрову пісенну палітру. Головне місце в ній посідає родинно-побутова лірика, пісні, що розкривають символіку окремих обрядів —

вінкоплетіння, виготовлення короваю. За структурою весільні пісні-замовляння, пісні-величання є досить віддаленими від гумористично-сатиричних пісень суто дидактичного характеру, тому їх важко вважати різновидами одного жанру. Однак всі вони органічно вписуються в обряд весілля, розкриваючи найтонші грані цього важливого родинного свята.

Замикають розділ родинно-обрядової творчості народні голосіння. Цей жанр — унікальне фольклорне явище. Не дивлячись на те, що в їхньому творенні брало участь багато людей (переважно жіноцтво), вони зберігають структурну стабільність. Голосіння — жанр епічний, особливо в тій частині, що присвячена возвеличенню добрих справ померлого. Вислів жалю за покійником має переважно ліричну тональність. Голосіння безпосередньо пов'язані з категорією трагічного і мають ширше семантичне забарвлення, ніж тільки висловлення жалю за померлим. Голосили за батьківською хатою, коли недоля гнала українців у чужі краї в пошуках кращого життя; оплакували батьків, чоловіків і синів, які не повернулись додому, загнані завойовувати чужі багатства; тужили за втраченими надіями і сподіваннями на краще життя. У поетиці, образній системі голосінь збереглося чимало моментів, що йдуть від міфологічного сприйняття навколишнього світу. Пізніше ці моменти стали художніми образами і символами, що передавали всю гаму почуттів голосільниць.

Близькі до голосінь українські думи. Безпосередній зв'язок між цими жанрами народної епіки спостерігаємо у циклі невольницьких плачів, тобто в одному з найдавніших пластів думової традиції. Елементи думового стилю дослідники простежують уже в писемних пам'ятках Київської Русі, називаючи, наприклад, «Слово о полку Игоревім» думою XII століття. Думи стали прямими продовжувачами епічної традиції Київської Русі у XV—XIX ст. на українських землях — і як велична епопея народно-визвольної боротьби, і за рівнем осмислення історичних подій; за художнім осмисленням останніх вони стали окрасою всього масиву героїчних епосів, створених багатьма народами світу.

Виконавці дум — кобзарі й лірники — відзначалися не лише талантом творення та культивування героїчного епосу, вони були носіями високої культури загалом. Розквіт думової традиції припадає на XVI—початок XVII ст. У всякому, разі у другій половині XVII ст. зафіксовано кілька пародійних дум, що свідчить вже про завершальний етап активного творення жанру. До того ж XVIII—XIX ст. не дали жодного нового сюжету думи. У цей час естафета виконання дум переходить від козаків-воїнів, учасників козацьких походів до кобзарів-сліпців, які ще довго підтримували думову традицію. Ліквідація московським царизмом Запорізької Січі — основного чинника, що стимулював кобзарство, спричинила значну трансформацію дум, призвела до превалювання

в них моралізаторсько-дидактичних мотивів. Переборюючи переслідування з боку шляхетської Польщі та царської Росії, кобзарі донесли до нащадків думи героїчного характеру, які становлять для українців живе джерело їхньої історії. Ідеї, висловлені в думах, були і залишаються актуальними для українського народу.

До епічних жанрів народної творчості українців належать балади та історичні пісні. Обидва жанри не мають чітко окреслених дефініцій, тому донині у науці точаться дискусії щодо правомірності віднесення їх до автономних жанрів. За тематикою, образною системою, поетичним втіленням як балади, так і історичні пісні є явищами відносно пізнього походження, хоча в них трапляються мотиви і символи міфологічної системи мислення.

Якщо історичні пісні ведуть розповідь про конкретних осіб, про значні суспільні події та факти, то предметом зображення балад здебільшого виступає побутова сфера, зокрема повсякденні життєві колізії драматично-трагічного змісту. Історичні пісні — це немов художній літопис усної історії народу, тоді як балади являють собою своєрідну пропаганду моральних норм шляхом оспівування зразків чи заперечення різного виду аномалій. Про життєвість цього пласта народної пісенності свідчить нинішнє творення так званих «співанок-хронік», а також популярність серед певної частини населення близьких до балад «жорстоких романсів». Ці явища існують і потребують вивчення.

Загального визнання в усьому світі набули українські ліричні пісні. Умовно їх можна розмежувати на такі тематичні групи: пісні про кохання, про родинне життя, суспільно-побутові (козацькі, чумацькі, антикріпосницькі, наймитські та заробітчанські, емігрантські, рекрутські та солдатські) та пісні літературного походження. Давно відійшли в минуле суспільні явища, що породили названі цикли лірики, але пісні продовжують активне життя, хвилюють нас втіленими у них загальнолюдськими почуттями, високим моральним пафосом, художньою довершеністю. Без перебільшення можна вважати, що українська лірика поряд з думами, голосіннями, баладами та низкою інших жанрів міцно увійшла у скарбницю світової культури.

Цілком автономний вид народної творчості складають жартівливі та сатиричні пісні. Сатира і гумор — невід'ємні риси вдачі українців, вони допомагали їм переборювати найбільш прикрі життєві ситуації, виживати у періоди жорсткого протистояння чужоземним загарбникам. Ці риси завжди засвідчували ознаки життєздатності, здорової моралі народу, який навіть у найскрутніші моменти не впадав у відчай, а сміявся зі свого лиха. До великого пласта сатиричних і гумористичних пісень тісно прилягають коломийки та частівки відповідного змісту, танцювальні приспівки. Загалом пісні-

монострофи, найпоширенішими з яких в Україні є коломийки та частівки, відзначаються універсальністю функцій, широтою тематичного діапазону і здатні виражати велику гаму людських почуттів, відбивати найскладніші моменти суспільного життя. Коломийки і частівки — це своєрідна поетична публіцистика, яка йде попереду інших жанрів в осмисленні сьогочасних життєвих перипетій.

Значний пласт усної народної творчості складає дитячий фольклор, який ділиться на два великих підрозділи: пісні, що творяться і виконуються дорослими (колискові, забавлянки тощо) та власне дитячі пісні та ігри (заклички, примовки, прозивалки, скоромовки, лічилки тощо).

До найдавнішого виду народної творчості належить народна драма, яка розвивалася у тісному зв'язку з народним театром. Генетично цей жанр сягає драматичних дійств первісного суспільства, у яких слово поєднувалось із ритуальною пантомімою, співом. В Україні зафіксовані такі народні драми, як «Коза», «Лодка», «Цар Максиміліан», «Трон». Найвищим досягненням української народної драми по праву вважається вертеп.

Українські народні інструме́нти — музичні інструменти українського народу, один із проявів його культури. Музичний інструментарій України багатий і різноманітний та включає широкий ряд духових, струнних і ударних інструментів. Значна частина українських народних музичних інструментів сягає часів Русі. Водночас на конструкції музичних інструментів України, їхньому строї і навіть у назвах позначилися взаємозв'язок і взаємовплив культур різних народів. Деякі інструменти (наприклад, скрипка) прийнялися на українському ґрунті пізніше, проте набули своїх виконавських традицій і особливостей.

Гру на народних музичних інструментах вивчають у спеціалізованих навчальних закладах України, зокрема в консерваторіях, університетах культури. Колекції інструментів представлені в Музеї Івана Гончара, музеї театрального, музичного та кіномистецтва України в Києві, інших музеях.

Нижче подається список найбільш розповсюджених українських народних інструментів:

- духові – сопілка, волинка, дуда, коза, окарина, най, ріг, ріжок, сурма, свирилі, трембіта, труба;
- струнні – бандура, басоля, гуслі, домра, кобза, козобас, ліра колісна, скрипка, цимбали, цитра;
- ударні – барабан; барабан із тарілкою, вертушка, брязкальця, бубон, бубон із брязкальцями, бугай, дзвін, клепач, рубель, тарілка, торохкатало, трикутник, трохкавка.

Український танець — це народний або сценічний танець різних регіонів України. Народний танець (Характерний танець) — фольклорний танець, який з'являється на певній території і має традиційні для даної місцевості та нації рухи, ритми, костюми, малюнки танцю, тощо. Сценічний танець, поставлений балетмейстером у професійному або самодіяльному колективі для виступу на сцені, може бути українським, але вже не є народним, він є стилізованим народним танцем.

Фольклорний танець — це стихійний вияв почуттів, настрою, емоцій і виконується, перш за все, для себе, а потім — для глядача (товариства, гурту, громади). Фольклорний танец – це історичне явище; першопричиною появи фолькльорного танцю є обряд, обрядові танці – невід'ємна частина будь-якого ритуалу. В українському народному танці часто наявний елемент змагання: двох парубків, парубка з дівчиною, або танцюриста з музикантом.

Перші танці виникли як спосіб спілкування між людьми, та між людьми і богами. Танцювальні рухи розвивалися також і внаслідок імітації рухів тварин, птахів, а пізніше — жестів, що відображали певні трудові процеси (наприклад, деякі хороводи). Первісний танець, як і пісня, виконував магічну роль, тому серед календарно-обрядових танців збереглося чи не найбільше архаїчних рис.

Найдавнішими слідами танцювального мистецтва в Україні можна вважати малюнки трипільської доби, де зустрічаються зображення людей, котрі одну руку кладуть на талію, а другу – заводять за голову. Такі рухи зустрічаються в сучасних танцях. Зображення танцюристів і музикантів є на фресках Софійського собору в Києві XI століття. На думку деяких дослідників, срібні зображення чоловічків з Мартинівського скарбу IV ст. передають один із танцювальних рухів: навприсядку, з широко розставленими ногами і покладеними на стегна руками. Зображення танців знаходимо і в багатьох мініатюрах із стародавніх літописів. Писемні повідомлення про давні танці дають нам літописці, які називають їх «скакание и топтание», «гульба и плясание», «хребтом вихляние», «плясание и плескание». Літописці-християни називають такі дії «бісівськими», або «поганськими». Це дає певні підстави вважати, що первісні танці були тісно пов'язані з прадавнім богослужінням.

Ритуальні танці досі ще побутують у деяких регіонах України. Наприклад, гуцульські танці «Кругляк» і «Освячення зерна». За своєю символікою вони схожі. Танець «Освячення зерна» виконувався на Різдво сильними, здоровими чоловіками: на білій плахті лежить зерно, навколо нього, взявшись за руки, танцюють у напрямку руху сонця ритуальний танок, який надає зерну магічної сили плідності. Далі освячене таким чином зерно висипають у пелену господині.

Символіка танцю передає уявлення про чоловічу запліднюючу силу і жіночу — народжуючу. Навесні це освячене зерно, перемішавши з іншим посівним зерном, господар посіє на ниві. Танець «Кругляк» виконується також одруженими чоловіками при освяченні пасіки. Топірці кладуть по колу, у вигляді сонця, зерно освячують у шапках, потім висипають його господині в запаску. Цей ритуальний танок має сприяти здоров'ю бджіл, доброму медозбору. Співається пісня «Щоб бджоли були веселі». Звучать побажання: «Дай, Боже, щоб пасіка була така велична, як свята були величні». Освяченим зерном господарі будуть навесні посипати вулики, коли вперше випускатимуть бджіл.

Досі етнографи не зібрали й не описали на належному науковому рівні всі фольклорні танці українців. Перші докладні описи танців подали переважно літератори в художніх творах: Григорій Квітка-Основ'яненко, Іван Котляревський, Тарас Шевченко, Іван Франко, Іван Нечуй-Левицький, Микола Гоголь, Марко Кропивницький та ін. І хоча письменник не ставить собі на меті наукове дослідження танцю, проте описи танцювального мистецтва українців, зроблені досить ретельно і з художньою майстерністю, можуть слугувати водночас і цінним етнографічним матеріалом.

Серед дослідників українського народного танцю в XX ст. можна назвати Василя Верховинця, Андрія Гуменюка, Андрія Нагачевського (Канада), Романа Герасимчука та інших. Класифікації українських танців, запропоновані дослідниками, досі не можуть уважатися досконалими. Першу класифікацію запропонував Василь Верховинець, поділивши всі українські танці на масові, парні й сольні. Музикознавці класифікують їх за характером музичного супроводу: гопаки, козачки, польки, мазурки, кадрилі тощо. Між хореографами побутує класифікація і за назвами танців: «Рибка», «Коваль», «Швець», «Горлиця» тощо. Андрій Гуменюк у книзі «Українські народні танці» поділяє їх на хороводи, сюжетні й побутові.

Говорячи про українські народні танці, слід зазначити, що часто один і той же танець у різних місцевостях може мати різні назви. Наприклад, такий відомий нині український танець як «Гопак» (також бойовий Гопак) має інші назви: «Гоцак», «Козак», «Козачок», «Тропак», «Третяк» та інші. Танці отримують назви з різних причин. Наприклад, за якимось словом, що часто вживається в пісні, під яку танцюють: від пісні одруженими чоловіками при освяченні пасіки танець назвали «Кругляк», від пісні «Ой дівчина — горлиця» назвали танок «Горлицею». Те ж саме з назвою «Полька», що також походить від пісні, а не від того, що ніби це польський танець: він побутує в Україні та в деяких країнах Європи. В одній з таких пісень, яка є супроводом до танцю, зокрема співається: «Біда польку спокусила — пішла полька за русина…». Так

отримали назви і деякі весільні танці: «Дудочка» («Діду, мій дударику…»), «Журавель» («Унадився журавель, журавель до бабиних конопель…») та інші. Деякі танці називаються за місцевістю, де вони побутують: «Коломийка» (від м. Коломия), «Гуцулка» (від Гуцульщини), «Микуличинка» (від с. Микуличин), «Березнянка» (від м. Великий Березний), «Лючинка» (від річки Лючинки), «Санжарівка» (від м. Санжари) і т. ін. Іноді танці називають від назв рухів, які в них переважають: «Увиванець», «Тропак», «Гайдук» (присядки) тощо.

Окрім назв танців, у народі існує ряд назв танцювальних рухів. Василь Верховинець записав декілька з них: доріжка, присядки, навприсядки, вихиляси, «бач, як заплів» (пізніше названий плетінкою), «от завернув», «от загріба», плазунець. Нині відомі й інші народні назви рухів: гопаки, витинанки, підскоки, підтупи, дрібні скоки, тропаки, закрутки, голубці тощо. Основні рухи, малюнки, назви танців та па відрізняються залежно від регіону.

Переважна більшість українських танців побудована на одних і тих же рухах, які витворилися з національного темпераменту, місцевого колориту, одягу тощо. За характером музики та рухів українські народні танці можна поділити на три групи: метелиці, гопаки, козачки; коломийки, гуцулки, верховини, польки та кадрилі (за Андрієм Гуменюком).

В Україні й за кордоном українське танцювальне мистецтво репрезентує переважно «Гопак», культ якого склався на початку XX ст. Такій популярності сприяло, насамперед, використання народних танців у виставах корифеїв українського театру, підхоплене шоу-групами і навіть окремими виконавцями.

Справжній фольклорний гопак був переважно сольним чоловічим танцем, у підгрунті якого лежала імпровізація і змагання. На думку дослідника козацьких танців Вадима Купленика, попередником гопака був танець «Козак», і лише внаслідок заборони Катериною II самої назви козаків та подальших цензурних утисків танець змінив назву. Про неабияку популярність «Козака» ще в XVII столітті свідчить його поширення не тільки в Україні, але й у Польщі, Московії (варіант «Козачок») та інших європейських країнах. Так у Франції в 60—70-х рр. XVII ст. був відомий український танцювальний театр під назвою «Па де Козак», який вже тоді репрезентував українське мистецтво танцю.

Особливе місце серед чоловічих танців належить ритуальному військовому танцю «аркан», який танцювали опришки перед військовими виступами. Танець мав на меті перевірити на міцність і витривалість чоловіка-воїна: хто не витримував і розривав руки, того проганяли з кола. Вірогідно, «Аркан» був своєрідною психологічною підготовкою до вирішальних дій, надихав, давав силу, енергію, піднімав бойовий дух.

«Козак» — танцює один «козак» або два, а рідше – чоловік і жінка. Найголовнішим було дрібнесенько відбивати ногами по землі, щоб аж земля

гуділа, витинати голубці, підскакувати щупаком вгору і виробляти при самій землі присядки, при цьому приспівуючи і викрикуючи на повний голос. Козаки танцювали не тільки ногами, а й усім тілом: руками, плечима, головою і навіть «оселедцем». Веселощі були помітні і в очах, і в усмішці, і в поруху вусів. Жінка танцювали дрібнесенько на місці, тільки час від часу описувала коло.

«Чеберячка» — старий український танець із багатьма фігурами. Всі танцювали в колі, потім одним за одним по черзі, чоловіки, танцюючи з закладеними за плечі руками, піднімали губами з підлоги чарку хмільного напою, випивали її і закидали одним махом голови через плече. Всі інші, танцюючи в колі, плескали в долоні, приспівуючи: «Чеберячки! Коло чеберячки припадаєм рачки! Або її вип'ю або її виллю! Чеберячки!». Танцюристи розкладали всередині танцювального майданчика вогонь і перескакували його по черзі.

Перелік жанрів і жанрових різновидів українського фольклору, наведений вище, охоплює лише основні з них і лише частково торкається так званих відчужених пластів народної творчості. Протягом віків із язичницькими віруваннями і фольклором, витвореними на підгрунті цих вірувань, боролася церква. Згодом уже державна влада у тісній спілці з церквою всіляко переслідувала творців та виконавців соціально гострих творів: антицаристських, антипанських, антикріпосницьких, козацьких, гайдамацьких, рекрутських і солдатських пісень, фольклору опришків. Як і в пору становлення української науки про народну творчість, так і в радянський час через цензурні, ідеологічні утиски й переслідування вкрай було занедбане збирання і дослідження традиційної духовної поезії, лірницьких псалмів, поховальних і поминальних пісень, голосінь, багатої апокрифічної творчості, замовлянь, народної демонології тощо. Без цих відчужених панівною ідеологією пластів народна творчість трактувалася б однобічно і не відбивала б усієї складності та розмаїття предмета.

Система фольклорних жанрів, вироблена і культивована українським народом упродовж віків, стала тим ґрунтом, на якому зросли професійні мистецтва, пов'язані зі словом, — у першу чергу, література і театр. Сюжетами, темами, образами і стилем народного мистецтва щедро живляться професійна музика, живопис, кіно, телебачення.

Сьогодні може створитися враження, що не лише зазнають суттєвих змін традиційні форми побутування фольклору, а й нівелюється вся система народної творчості загалом. З цим можна погодитися лише частково. Дійсно, традиційні форми, жанри та їхні різновиди, створені патріархальним суспільством та за час феодалізму, стають певною мірою реліктами і

зберігаються в активному репертуарі завдяки своїй непересічній художній цінності, тобто як естетичні пам’ятки минулого.

З іншого боку, фольклор живе і розвивається, він виявляє здатність відгукуватися на події, що торкаються інтересів суспільства, збуджують уяву людей. Ні література, ні інші види мистецтва не здатні замінити усної творчості народу, яка завжди йшла і йтиме в авангарді художнього відображення життя. Жодне з професійних мистецтв, жодний найдосконаліший технічний засіб не замінить людині радості усного спілкування, у якому найповніше розкриваються творчі можливості людини, у якому розвиваються художні елементи нової фольклорної традиції. Народна творчість буде існувати, допоки існуватиме усне спілкування, допоки існуватиме людство.

Питання для самоконтролю.

1. Свята і обряди українського народного календаря.
2. Народний календар зимових і весняних свят.
3. Літній цикл народного календаря.
4. Осінній цикл народного календаря.
5. Особливості усної народної творчості українців.
6. Витоки та еволюція українського фольклору.
7. Характерні особливості усної народної творчості.
8. Жанрова система українського фольклору.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна література

1. Борисенко Валентина. Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – К.: Унісерв, 2018. – 191 с.: іл.
2. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Репринтне відтворення видання 1949 року. К.: Інститут української етнографії АН України, 1994. С.184-320.
3. Етнографія України: Навч. посібник / За ред. С. А. Макарчука. Львів: Світ, 2020. 520 с.
4. Історія української культури / За загал, ред. І. Крип'якевича. 2-е вид. К.: Либідь, 2017. 656 с.
5. Закон України «Про культуру». 14 грудня 2010 року.
6. Закон України «Про ратифікацію Конвенції про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження». 20 січня 2010 року.
6. Історія української культури. Ілюстрована хрестоматія (від стародавніх часів до XIX століття) / За заг. ред. проф. Ю. С. Сабадаш. К.: Видавництво Ліра-К, 2020. 320 с.
7. Історія української культури. Ілюстрована хрестоматія (XX століття) / За заг. ред. проф. Ю. С. Сабадаш. К.: Видавництво Ліра-К, 2022. 292 с.
8. Лепеха Т. В. Українознавство: Навч. посіб. К., 2017. 376 с.
9. Пономарьов А. П. Українська етнографія: Курс лекцій. К: Либідь, 2017. 320 с.: іл.
10. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. К.: Довіра: Генеза, 1996. 942 с.
11. Попович М. В. Нарис історії культури України. К.: «АртЕк», 1998. 728 с.: іл.
12. Романцов В. О. Українці на одвічних землях (XVIII–початок XXI століття). К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2018. 202 с.
13. Сабадаш Ю. С., Ю. М. Нікольченко, Дабло Л. Г. Історія української культури. Курс лекцій. Для студентів спеціальності 034 Культурологія. К: Видавництво Ліра-К, 2020. 168 с.
14. Сабадаш Ю. С., Ю. М. Нікольченко, Дабло Л. Г. Історія української культури. Курс лекцій. Для студентів усіх спеціальностей ОС Бакалавр. К: Видавництво Ліра-К, 2020. 168 с.
15. Сабадаш Ю. С., Ю. М. Нікольченко, Дабло Л. Г. Історія української культури. Практикум. Для студентів усіх спеціальностей ОС Бакалавр. К: Видавництво Ліра-К, 2022. 138 с.
16. Українська етнологія: Навч. посібник / За ред. В. Борисенко. К.: Либідь, 2017. 400 с.

17. Українські традиції / Упорядкування та передмова О. В. Ковалевського. – Харків, Фоліо, 2018. 573 с.
18. Указ Президента України від 21.09.2001 № 252/2001-рп «Про заходи щодо підтримки діяльності національно-культурних товариств».

Допоміжна література

1. Балушок В. Г. Етногенез українців. К.: Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнологіїім. М.Т. Рильського НАН України, 2017. 231 с.
2. Боярська Л. В. Український фольклор: Тексти лекцій. К.: ІЖ, 2016. 70 с. Електронний ресурс. Режим доступу: http://journlib.univ.kiev.ua/Boyarska_Folklor_texty_lekc.pdf.
3. Вовк Федір. Студії з української етнографії та антропології : нова редакція. Харків: Видавець Савчук О. О., 2015. 464 с.; 199 іл.
4. Воропай Олекса. Звичаї нашого народу: Етнограф. нарис. Харків: Фоліо, 2016. 508 с.
5. Залізняк Л. Л. Від склавинів до української нації. К.: ПБП «Фотовідеосервіс», 2017. 256 с.
6. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. 2-е вид. – К.: Обереги, 2003. 144 с.
7. Нікольченко Ю. М. Культура населення Погоринння X-XIII століть: за матеріалами літописного Дорогобужа. Рівне: Евен, 2017. 225 с.
8. Stott C., Radburn M. Understanding crowd conflict: Social context, psychology, policing and culture. Current Opinion in Psychology. 2020 Vol. 35 P. 76-80. doi: 10.1016/j.copsyc.2020.03.001 [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.seattle.gov/documents/Departments/OIG/Other/Final_Crowd_Psychology_Report_v1.pdf
9. Wilkinson S. Riots. Annual Review of Political and culture Science. 2019. Vol. 12. P. 329-343. doi:1146/annurev.polisci.12.041307.075517 [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.annualreviews.org/doi/10.1146/annurev.polisci.12.041307.075517